Izvorni znanstveni članak
323.1(=163.42)"18"

STRUKTURA ETNIČKIH I KULTURNIH IDENTITETA U HRVATSKOJ U 19. STOLJEĆU

PETAR KORUNIĆ

Ovo je drugi dio opsežne rasprave o fenomenu nacije i identiteta. Prvi smo dio objavili u dva časopisa.[1] Da bi se moglo pratiti naša istraživanja, nužno je najprije proučiti prvi dio ove rasprave u kojem donosimo teorijske osnove o fenomenu nacije i nacionalnog identiteta uopće i napose o etničkom identitetu, ali i osnove o integraciji moderne hrvatske nacije. U drugom dijelu rasprave, koji ovdje objavljujemo, donosimo samo dio širih istraživanja o identitetima (kulturnim, etničkim, nacionalnim, vjerskim, političkim) na hrvatskom prostoru u prošlosti. Na tome gradimo istraživanja o etničkoj i socijalnoj i obrazovnoj strukturi stanovništva u Hrvatskoj i o izgradnji hrvatske nacije.

I. Etnije i etnički identitet

Ovdje ćemo nastaviti našu raspravu o etniji i etničkom identitetu.[2] Nužno je o tome imati jasne pojmove, jer u protivnom ne možemo utemeljiti ni znanstvene modele, ni istraživanja o etničkom i nacionalnom identitetu, ni o porijeklu i strukturi moderne nacije i nacije-države, ali ni istraživanja o etničkoj strukturi stanovništva u nekoj zemlji.

1 *Historijski zbornik* (Korunić 2000; Korunić 2002.) i *Zgodovinski časopis* (Korunić 2003.)

2 O tome temeljito raspravljamo u radovima Korunić 2002; Korunić 2003. te u knjizi: *Rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije: nacija i nacionalni identitet*, predana u tisak 2003., a izlazi krajem 2005. god.

Etničke zajednice ili ***etnije***[3] – i **prvobitne etnije** (prvo, male etničke grupe, rod i pleme, čije zajedništvo čine rodoslovne strukture ili tzv. jedinstvo "krvi i podrijetla", koje su postojale stotinama tisuća godina i, drugo, međusobno udruživanje više plemena, čije zajedništvo više ne čini isto rodoslovno podrijetlo) i **protomoderne etnije** ili šire i kompleksne etničke zajednice, kao što su narod i narodna zajednica, koje su se izgradile i organizirale unutar feudalnog društva, unutar tog staleškog pravnog i političkog poretka, uglavnom od srednjega vijeka do kraja 18. stoljeća, koje sada posjeduju neke elemente zajedničke narodne kulture, ali i kulturnu i etničku raznolikost i vrlo složenu etničku strukturu stanovništva – po svom podrijetlu pripadaju najstarijem tipu ljudskih zajednica, koje su nastajale u tijeku čovjekova rada i organizacije unutar ljudskog društva.

Po svom dakle nastanku i funkciji u ljudskom društvu, sve te prvobitne etničke zajednice ili zajednice ljudi/stanovništva – i pradavne etnije (male etničke skupine, rod i pleme), a time i etničke strukture unutar skupljačko-lovačkog društva, i protomoderne etnije (narod i narodna zajednica, koja udružuje više rodova i plemena), a time i etničke strukture stanovništva koje nastaje unutar agrarno-stočarskog društva, napose unutar agrarno-feudalnog društva) – starije su od nacije i etničkih struktura stanovništva unutar moderne nacionalne zajednice i zatim nacije-države, jer moderne nacije nastaju unutar modernog društva (građanskog i kapitalističkog i industrijskog). Ali uz napomenu da je i moderna nacija etnička/ljudska zajednica, koja nastaje na vrhuncu procesa konstituiranja i modernizacije i transformacije etničke zajednice. Jer nacije, kao moderne homogene i cjelovite ljudske zajednice, nastaju i izgrađuju se tek u epohi moderne i modernog društva, od kraja 18. do kraja 20. stoljeća, ne prije, ne u epohi antike i feudalizma.

U feudalizmu, unutar tog tradicionalnog društva i tradicionalnih etničkih/ljudskih zajednica, nastaju predmoderni i posve drugačiji oblici organizacije života stanovništva, a time i narodne zajednice i/ili naroda.[4] Taj narod (i život stanovništva u nekoj zemlji: i dominantni ili većinski narod i sve druge etničke grupe ili skupine na njegovu etničkom i političkom prostoru) posve su heterogeni, jer taj dominantni narod, unutar tradicionalnog svijeta života, još nije postigao jedinstvo ni na jednom području: ni jezično ni kulturno, ni političko ni ekonomsko, ni socijalno niti bilo

3 **Etnije** (franc. *ethnie*, tal. *etnia*, engl. *ethnic group*): etničke/ljudske zajednice u nekoj zemlji, koje zajedno čine ukupno stanovništvo te zemlje ili države; etnije su utemeljene na zajedništvu, osobitim vrijednostima i povijesnom kontinuitetu; na području dominantne etnije (naroda ili nacije) nalazi se više etničkih grupa.

4 Osnovne značajke **tradicionalnog društva** (agrarnog, feudalnog i staleškog) i **tradicionalnih ljudskih zajednica,** a time i **tradicionalnog života stanovništva** do kraja 18. stoljeća: na širem prostoru europske periferije, pa tako i u hrvatskim pokrajinama, stanovništvo u većini (oko 95%) živi na selu, gradovi su mali i nerazvijeni, masovna je nepismenost stanovništva (od 92% do 98%); stanovništvo živi u malim seoskim zajednicama, na prostoru uskih regija i pokrajina te brojnih upravnih jedinica; postoji niska razina tehnologija, slaba produktivnost privrede, zaostala poljoprivreda, slaba prehrana stanovništva i loši uvjeti stanovanja, komunikacije su slabo razvijene ili ih uopće nema, nije razvijeno školstvo niti visoka građanska kultura, ne postoji standardizacija književnoga jezika niti razvijeno visoko školstvo itd. Tek će primjena modernosti u nekoj zemlji (osnovice modernog građanskog i kapitalističko-industrijskog društva i primjena novih industrijskih tehnologija) postupno modernizirati i transformirati taj tradicionalni svijet.

koje drugo. Drugim riječima, do kraja 18. stoljeća ni jedan taj dominantni/većinski narod u zemljama na europskoj poluperiferiji i periferiji, pa tako ni hrvatski narod (Hrvati), koji, prema europskom modelu, u novom vijeku daju smjer razvoja života cjelokupnom stanovništvu na svom političkom prostoru, još nije postigao cjelovitost ili veće/masovnije kolektivitete ni na jednom području: ni kulturnom ni ekonomskom, ni političkom ni socijalnom niti na bilo kojem drugom koji nastaju tek unutar modernog građanskog društva i moderne nacije. Ovdje se dakako radi o načinu organizacije života cjelokupnog stanovništva: o konstituiranju i modernizaciji i transformaciji ljudskih zajednica i ljudskog društva na nekom prostoru ili u nekoj zemlji. Prema tom modelu, etnička struktura stanovništva unutar ne-industrijskih društava (skupljačko-lovačkog i agrarno-stočarskog i tradicionalnog agrarno-feudalnog) i tih neindustrijskih civilizacija posve je drugačija od etničke strukture stanovništva koja nastaje unutar epohe moderne i modernog društva (i građanskog i civilnog i industrijskog i kapitalističkog) i industrijske civilizacije u 19. i 20. stoljeću.

Predmoderna društva (skupljačko-lovačko, agrarno-stočarsko i staleško-feudalno) na jednoj strani, i moderno društvo (građansko, industrijsko i kapitalističko) i industrijska civilizacija na drugoj strani, daju posve drugačije *tehnologije, institucije* i *društvene sustave* (i privredne i kulturne, i političke i državne, i komunikacijske i obrazovne itd.) na kojima se i izgrađuju i organiziraju sasvim drugačije etničke/ljudske zajednice, a time i etničke strukture stanovništva i cjelokupni život tog stanovništva na nekom prostoru ili u nekoj državi. Kada je prema tome riječ o modernoj naciji i naciji-državi, koja nastaje unutar epohe modernog društva, u 19. i 20. stoljeću, tada ne smijemo misliti samo na tzv. nacionalne sentimente, na ljudsku svijest i osjećaje vezane uz naciju i nacionalizam, na te subjektivne osnovice koje se u nekim elementima (svijesti o svom etničkom podrijetlu) vežu i s etničkim sentimentima koja nastaju u svim predmodernim društvima, već valja imati na umu sasvim drugačiju organizaciju i strukturu etničkih/ljudskih zajednica u nekoj zemlji: na izgradnju moderne nacije i nacije-države u modernom građanskom društvu, a time i na posve drugačiju etničku strukturu tog stanovništva. Sada je život stanovništva, u epohi građanskog i kapitalističkog i industrijskog društva, a time i unutar moderne nacije i nacije-države, u svakom pogledu (i etničkom i kulturnom, i socijalnom i ekonomskom, i obrazovnom i političkom i svakom drugom) posve drugačiji.[5]

Takav tip moderne etničke/ljudske zajednice – cjelovite nacionalne zajednice/nacije koju čine veći ili masovniji kolektiviteti i posve drugačiji život stanovništva, koji upravo tada doživljava najdublju transformaciju u ljudskoj povijesti – ne nalazimo ni u jednom razdoblju, niti je to moguće naći, prije epohe moderne i modernog društva. Jer tek to tzv. novo kapitalističko i industrijsko društvo omogućava primjenu modernosti (na području industrijskih tehnologija, kapitalističke privrede, osnovica modernog građanskog društva, građanske kulture, modernog školstva i obrazovanja, moderne uprave, sudstva, novčanih institucija, modernih nacionalnih

5 Anderson 1990; Gellner 1994; Gellner 1998; Deutsch 1966; Hobsbawm 1993; Smith 1983; Smith 1991.

institucija itd.), a time i dugi proces modernizacije i transformacije tradicionalnog društva i tradicionalnog života stanovništva. No, kako je rečeno, i nakon nastanka moderne nacije i nacije-države, i dalje postoje etničke zajednice i subetničke grupe i njihove supkulture, ali sada unutar modernog društva i nacije kao dominantne i/ili šire metaetnije: unutar njezine političke zajednice i nacionalne države (nacije-države). Sada se moderna nacija izgrađuje i razvija kao dominantna etnija, dok se sve "druge" etničke grupe i skupine, koje se nalaze unutar njezina političkog i državnog teritorija i socijetalne zajednice modernog društva, razvijaju kao subetnije unutar svojih supkultura. Sve subetnije i subetničke grupe, koje se nalaze na etničkom i političkom prostoru dominantne etnije (nacije) i/ili unutar njezine nacije-države, posjeduju identitet "drugoga" i obrnuto, te konstruiraju individualni, grupni i kolektivni identitet.[6]

Mogli bismo dakle zaključiti da je u svim razdobljima i u svim društvima, od najstarijih vremena do suvremenosti, unutar neke zemlje ili političke zajednice ili države ili na prostoru neke nacije kao dominantne etnije, uvijek postojalo i postoji više subetnija i subetničkih grupa i više supkultura, da u svim razdobljima ljudske povijesti od neolitske civilizacije dalje postoji i jezična i kulturna, i vjerska i etnička raznolikost (pluralizam). Tako je bilo i unutar svih hrvatskih pokrajina, unutar Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) u 19. stoljeću kada su, u tijeku hrvatskoga nacionalnoga pokreta (i privrednog i kulturnog, i političkog i socijalnog), stvorene posve nove i najvažnije moderne integracijske i nacionalne osnovice i moderni društveni sustavi – na području novoga književnoga jezika, jezika moderne pismenosti i obrazovanja, moderne građanske kulturne, nove kapitalističke privredne, industrijske tehnologije i industrijske privrede, modernog školstva i obrazovanja, novog političkog i državnog sustava, sustava moderne komunikacije, sustava nacionalnih institucija i institucionalnog poretka itd. – na kojima se postupno, korak po korak, u tijeku preobrazbe tradicionalnog života stanovništva, izgradila i organizirala moderna hrvatska nacija. Time su položene ključne osnovice za izgradnju moderne hrvatske nacije-države, tj. nacionalne države hrvatskoga naroda.[7]

Prema tome, u tom razdoblju, kada i u hrvatskoj sredini nastaje proces primjene modernosti na mnogim područjima života i izgrađuju se temeljni moderni društveni sustavi (visoke građanske kulture, privrede, tehnologije, školstva i obrazovanja i drugi) koji nastaju u epohi moderne i modernog građanskog društva, unutar Hrvatske postupno se ostvaruju procesi modernizacije i transformacije ne samo cjelokupnog tradicionalnog društva nego i svih tradicionalnih etnija i subetnija i njihovih supkultura, proces njihove integracije i ujedno nove/moderne organizacije. Međutim, kako ćemo vidjeli, samo se *dominantna etnija*, a to je na hrvatskome prostoru bio hrvatski narod, transformira u modernu naciju i homogenu nacionalnu zajednicu,

6 Korunić 1998; Korunić 1999; Korunić 2000.

7 Šidak i suradnici 1968; Šidak i suradnici 1988; Šidak 1973; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Stančić 1980; Stančić 1985; Stančić 1998; Stančić 2002.

koja integrira i asimilira pojedince i neke subetničke grupe, ali ne i etničke zajednice (veće etničke skupine) koje su se unutar modernog građanskog društva uspjele organizirati i održati svoj supkulturni identitet.[8] Taj cjelokupni etnos (tj. stanovništvo: i sve subetničke grupe i hrvatski narod i modernu hrvatsku naciju) na hrvatskome prostoru u 19. stoljeću međusobno će povezati u novu cjelinu: pravni i politički poredak, nove građanske institucije i institucionalni poredak, moderno društvo i društveni ili socijalni odnosi i stanja, socijetalna zajednica, unutrašnja uprava, zakoni i zakonske osnove, sudstvo, školstvo, kultura, moderna privreda itd. Ali je i tada riječ o kulturnoj i etničkoj raznolikosti i o društvenom pluralizmu. No, tada se pojavljuju i etničke napetosti i sukobi, napose između nekih etnija, ne svih.

Zbog toga je nužno istražiti: prvo, razvoj protomodernih etnija koje su prethodile izgradnji modernih nacija, a onda i etničku strukturu stanovništva unutar tradicionalnog društva; drugo, nastanak i razvoj moderne nacije i njezin odnos spram drugih etničkih grupa koje su opstale i razvijale se unutar te šire nacionalne zajednice, a onda i etničku strukturu stanovništva u toj političkoj zajednici i nacionalnoj državi (naciji-državi).

U 19. stoljeću, kada započinje najdublja transformacija ljudskog društva u povijesti, u tom razdoblju kada nastaju ključne osnovice moderne hrvatske nacije, na hrvatskome političkom prostoru živi više etnija: hrvatska, srpska, slovenska, njemačka, slovačka, češka, mađarska, talijanska, židovska, rusinska, rumunjska i druge i više subetničkih grupa i skupina stranaca.[9] No, na tom je prostoru, kako smo upoznali, prema europskome modelu modernosti i izgradnje moderne nacije, *dominantna etnija* bila hrvatska, odnosno hrvatski narod (Hrvati), koji se unutar modernog građanskog društva organizirao u modernu naciju i time ujedno stvorio osnove za izgradnju nacije-države.

Objasnimo tu dominantnu ulogu hrvatskoga naroda.[10] Hrvatski je narod dominantna etnija unutar Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije): jer Hrvati tvore većinu stanovništva na tom prostoru, hrvatski je jezik standardiziran i uveden u javnu upotrebu (u književnost, školstvo, obrazovanje, sudstvo, novinstvo i uopće u sve javne komunikacije u zemlji), Hrvati su prihvaćali kulturne utjecaje, određivali razinu opće građanske kulture i usmjeravali njezin razvoj i modernizaciju, samo su oni bili nosioci hrvatske državnopravne i kulturne tradicije, oni su u svojim rukama imali svu vlast i cjelokupnu unutrašnju upravu, imali su većinu u parlamentu (Hrvatskome saboru) i u županijskim skupštinama, u općinama i gradovima, određivali su sustav školstva i obrazovanja i u svojim rukama imali najvažnije institucije u zemlji: kulturne, političke, upravne, sudske, privredne itd.

8 Usp. o tome: ur. Kržišnik-Bukić 1995; Artuković 1991; Artuković 2000.

9 O tome imamo dovoljno povijesnih izvora. Najvažniji su popisi stanovništva. Usp. Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Suppan 1999; Artuković 2000; Stipetić-Vekarić 2004. i izvore i literatura u toj knjizi.

10 O tom dominantnom položaju hrvatskoga naroda (Hrvata) unutar hrvatskih pokrajina narječitije svjedoče popisi stanovništva. Usp. popise stanovništva koje navodimo u literaturi. O tome slijedi naš rad.

Oni su napokon organizirali hrvatski narodni preporod, od 1835. do 1848. godine, i moderni hrvatski nacionalno-politički pokret, koji je mobilizirao većinu stanovništva u Hrvatskoj. Taj je preporod i nacionalni pokret izgradio moderne osnovice (jezične, kulturne, privredne, obrazovne, političke, temeljne institucije itd.) na kojima je izrasla moderna hrvatska nacija. Tom su se hrvatskom nacionalnom pokretu pridružili mnogi ugledni pojedinci iz drugih etničkih grupa. Međutim na tom prostoru Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) ni jedna druga etnija, osim Hrvata i hrvatskoga naroda, nije se tako organizirala i povela pokret takvih razmjera: privredni, kulturni, politički, socijalni i nacionalni. Zato na tom prostoru, o čemu svjedoči povijest, nije mogla nastati niti je nastala ni jedna druga nacija, osim moderne hrvatske nacije. Tako je bilo i u drugim zemljama gdje je postojala neka dominantna/većinska etnija. To je dominantnoj etniji, njezinu dakle preobrazbu u modernu naciju, omogućio moderni politički sustav građanskog društva: opće građanske slobode, nacionalni suverenitet, sustav slobodnih izbora, trodioba vlasti, sustav parlamentarizma itd.

Prema svemu tome, lako je zamijetiti, na hrvatskome je prostoru veoma složena uzajamna ovisnost: hrvatske dominantne etnije (Hrvata: hrvatskog naroda i hrvatske nacije) i njezine dominantne/nacionalne kulture te više subetničkih grupa i njihovih supkultura. Oni se iskazuju kako u kulturnoj i etničkoj raznolikosti (pluralizmu) tako i u postojanju etnija i etničkih identiteta koji se stalno mijenjaju. Njihova je međusobna interakcija veoma složena, ali ponekad i izvor napetosti. Zato moramo sustavno istražiti kontinuitet između protomodernih etnija i modernih etnija, nastanka i razvoja etničkih identiteta, modernih nacija i ujedno nastanak nacionalnog identiteta kao modernog fenomena, koji, ponovimo i ovdje, nastaje i razvija se unutar modernosti i modernog društva. A tada se pojavljuje i izgrađuje, u stalnim i neprekidnim promjenama, i kolektivni identitet i identitet nacionalnog kolektiviteta, ali i posve drugačija i etnička i socijalna i obrazovna struktura stanovništva u zemlji. U isto vrijeme, u modernom građanskom i industrijskom društvu nastaju vrlo složeni i napetiji (kulturni, jezični, vjerski, socijalni, ekonomski i drugi) međusobni odnosi dominantne etnije i subetnija ili etničkih skupina i njihovih supkultura, njihovi sukobi i uzajamnost unutar moderne uprave i administracije, ali i moderne političke zajednice. Mi ćemo tim problemima posvetiti više rasprava. Pokrenuli smo i znanstveni projekt o tome. Bilo bi poželjno da se sve to prouči, uz historiografiju, i s gledišta sociologije, politologije, sociolingvistike, etnologije, antropologije itd. Etnos i etnicitet i identitet te ujedno etničke i kulturne i socijalne strukture stanovništva u nekoj zemlji su sveobuhvatne i vrlo složene povijesne i društvene pojave i vrijednosti. Stoga je poželjan i koristan interdisciplinarni pristup.

II. Nacija i nacionalni identitet

Prema svemu što je rečeno, proizlazi da se svi oblici etnija i subetnija, njihovih kultura i supkultura, tijekom duge povijesti neprekidno razvijaju i stoga posve drugačije organiziraju i da imaju različite etničke strukture stanovništva, ali i različite kulturne i etničke identitete. Navedimo ih ponovo: prvo, ***protomoderne etnije*** (etničke skupine, rod, pleme, savez plemena i narod) koje nastaju unutar tradicionalnog društva i tradicionalnih ljudskih zajednica do kraja 18. stoljeća i, drugo, ***moderne etnije*** koje nastaju u epohi modernog građanskog i industrijskog društva u 19. i 20. stoljeću, a to su: (a) moderna nacija (kao dominantna etnija) i njezina nacionalna država i (b) subetničke skupine ili etničke grupe koje postoje na političkom prostoru neke nacije i nacionalne države.

Dakako, među svim tim etnijama i subetnijama (predmodernim i modernim) postoje razlike ne samo s gledišta međuljudskih odnosa i ljudske svijesti (individualne, grupne i kolektivne) o pripadnosti nekoj zajednici (jezičnoj, teritorijalnoj, etničkoj, vjerskoj, političkoj itd.) unutar pluralne kulturne i etničke raznolikosti, jer se u tom pogledu (pojave ljudske svijesti i iskazivanja osjećaja spram svoje zajednice) malo što mijenja, već te razlike postoje u drugačijoj *organizaciji* etničkih/ljudskih zajednica, u drugačijoj organizaciji života stanovništva u njima, u posve drugačijim uvjetima preživljavanja i reprodukcije stanovništva, drugačijoj javnoj djelatnosti ljudi i ujedno stvaranju posve novih vrijednosti na kojima se izgrađuje posve novi etnički identiteti.

Prema našim istraživanjima o primjeni modernosti (na svim područjima života) i ujedno o tim utjecajima na izgradnju i strukturu i razvoj etničkih/ljudskih zajednica u zemlji – prema modelu: procesi modernizacije ⇆ transformacije tradicionalnog društva i tradicionalnih etničkih/ljudskih zajednica, a time i transformacije tradicionalnog života stanovništva – modernoj naciji i naciji-državi, kao cjelovitoj i na posve nov način organiziranoj ljudskoj zajednici, koja postiže nacionalno "jedinstvo" ili veće/masovnije nacionalne kolektivitete koji udružuju sve segmente i sve regije i sve pokrajine jednoga naroda, po svom postanku i izgradnji u povijesti prethode svi oblici predmodernih etnija koje su nastale unutar predmodernih tradicionalnih društava, unutar njihova pravnog i političkog poretka. Dok nacija, kao moderna etnička/ljudska zajednica, koja postiže svoj nacionalni kolektivitet, a time i višu razinu razvoja (na području industrije i industrijsko-kapitalističke privrede, novčanih institucija i kapitala, visoke građanske kulture, moderne političke zajednice, školstva i obrazovanja, moderne uprave, komunikacija itd.) ostvaruje na modernim sustavima i posve novim vrijednostima, te na strukturama i institucijama koje donosi tek epoha modernog građanskog i industrijskog društva. Te uvjete općeg razvoja, koje donose moderni društveni sustavi, ne pruža ni jedna druga epoha.

To je ključna razlika: društvo i društveni i/ili socijalni odnosi, koji se u novom vijeku neprestano mijenjaju i transformiraju, napose pravni i politički poredak, a time i organizacija života stanovništva, veoma su važni i za etnički i nacionalni identitet, i za

nastanak i organizaciju svih etnija: od rodova i plemena do naroda i moderne nacije. U tom pogledu, promatrajući s gledišta etnosa i etniciteta, pojava i izgradnja modernog društva (ponovimo: i građanskog i civilnog, i kapitalističkog i industrijskog modernog sustava) u pojedinim sredinama, granično je doba kada počinje primjena modernosti, a time i dugi proces (1) modernizacije ⇆ transformacije protomodernih etnija (koje su nastale u predmodernim tradicionalnim društvima) i njihovo postupno prerastanje ili transformacija u moderne etnije i (2) izgradnja nove etničke/ljudske zajednice: moderne nacije i nacije-države. No, kako smo rekli, i nakon formiranja moderne nacije, unutar njezine političke zajednice i nacionalne države, i dalje postoje mnoge subetničke grupe i subetničke zajednice i njihove supkulture, ali sada organizirane unutar modernog društva. To su sada dakle moderne subetnije, organizirane unutar modernog građanskog društva, sa zasebnom supkulturom i posebnim etničkim identitetom.

Taj znanstveni model – koji počiva na istraživanju primjene modernosti i nastanka modernog građanskog društva, na istraživanju etničkih struktura stanovništva u zemlji, a time i procesa transformacije naroda (kao dominantne etnije) u modernu naciju, koji dakle polazi od života stanovništva – unosi ovdje bitnu razliku: između ***predmoderne epohe*** (i predmodernih etnija i predmodernih etničkih i kulturnih struktura stanovništva u nekoj zemlji, i predmoderne narodne zajednice i predmodernog društva, i predmodernog pravnog i političkog poretka i predmodernih sociosustava i struktura, a tada je uvijek riječ o tradicionalnom društvu i tradicionalnom životu stanovništva) na jednoj strani, ***i epohe modernog društva*** i svih oblika građanskog i kapitalističkog i industrijskog društvenog života, na drugoj strani. To drugo (moderna epoha, moderno društvo i moderna nacija) izrasta iz prvoga, iz temelja predmodernih društava i kultura i ljudskih zajednica, jer je riječ o životu stanovništva u nekoj zemlji/državi, ali su ipak sada temeljni sustavi (kulture, privrede, obrazovanja, industrije, tehnologije, komunikacije itd.) posve različiti. No, modernost, kako smo rekli, ne znači i apsolutni napredak. Jer je epoha moderne i modernog društva donijela znatno više socijalnih i kulturnih napetosti, etničkih i nacionalnih suprotnosti i ratova golemih razmjera, te bijede i ekoloških katastrofa negoli ijedno razdoblje prije. U svemu je tome nužno iskazati kritičnost.[11]

Ako imamo na umu sve što je rečeno (o epohi moderne, modernom građanskom društvu, procesima modernizacije i transformacije tradicionalnog društva i uopće života stanovništva, o etnijama i subetnijama ili etničkim grupama, narodu i modernoj naciji te o etničkom i nacionalnom identitetu) posve je jasno da je nužno proširiti istraživačku osnovicu na šire područje/teme osnovnih ***struktura stanovništva*** (etničkih, kulturnih, socijalnih, obrazovnih itd.) i primijeniti drugačije znanstvene modele kako bismo mogli sve to istražiti i upoznati, napose kada je riječ o pojavi i izgradnji moderne hrvatske nacije i o njezinu odnosu spram drugih naroda, nacija i etnija i subetnija unutar uže regije (unutar hrvatskoga etničkog i političkog prostora tijekom povijesti) i ujedno unutar šire regije, na prostoru srednje i jugoistočne Europe koje je okružuju.

11 Habermas 1988; Kalanj 1994; Supek 1996; Vattimo 1985.

Da bismo mogli istražiti etnički i nacionalni identitet, a time svakako i etničke strukture stanovništva u zemlji, moramo znati što je identitet. O tome smo već dovoljno pisali.[12] To moramo imati na umu. Međutim, taj opći pojam identiteta valja sada usporediti s etničkim i nacionalnim identitetom, jer je to tema ove rasprave. Kako smo rekli, **identitet** (identitas, identité, identity, Identität) je istovjetnost, ono što je potpuno isto, a to je, prvo, odnos prema kojemu je (u različitim okolnostima, vremenima i prostorima) nešto jednako sa samim sobom i, drugo, ukupnost činjenica i pojava koje služe da se jedna osoba ili neka pojava razlikuje od bilo koje druge (osobni opis, ime, prezime, osobine, vjerovanja itd.) ili da se jedna etnička grupa ili ljudska zajednica razlikuje od bilo koje druge etničke grupe ili ljudske zajednice itd. Tu, dakako, nastaju najmanje dva, a često i više procesa konstrukcije identiteta: proces konstrukcije identiteta "prvoga" i "drugoga" i ujedno individualnog i kolektivnog identiteta.

Prema toj definiciji, koja je utemeljena kako na apstraktnom identitetu (prema formuli: A je A) tako i na kompleksnom identitetu (prema formuli: A je A i ne-A), koji govori o identitetu složenih i često promjenjivih pojava/procesa, **i etnički i nacionalni identitet** bi bio, prvo, odnos prema kojemu je (u različitim okolnostima, razdobljima i prostorima) jedna osoba, neka etnička grupa ili skupina, neka etnička zajednica ili moderna nacija jednaka sa samom sobom i, drugo, ukupnost činjenica i pojava (i subjektivnih i individualnih doživljaja i objektivnih pokazatelja) koje služe da se jedna osoba, neka etnička grupa, neka etnička zajednica, nacionalna zajednica ili nacija-država razlikuje od bilo koje druge (identitet "drugoga").[13]

Rekli smo da je vrlo teško, a često i nemoguće, upoznati identitet složenih pojava i procesa, kao što je na primjer etnički ili nacionalni identitet na razini svijesti i posebnih "osjećaja", a napose kada je riječ o njihovu identitetu u dalekoj prošlosti. Zato jer se i etnički i nacionalni identiteti stalno mijenjaju. Rekli smo, i o tome nema problema, da je i etnos i etnicitet i identitet proces, proces stalnih promjena i transformacija. Jer je ovdje riječ o ljudskim zajednicama i ljudskom društvu te socijalnim i kulturnim promjenama. Na tim osnovicama modernog društva, nastaje organizacija svih oblika etnije i moderne nacije. Tijekom tih stalnih promjena, napose u epohi modernog društva, mijenjaju se svi oblici i sadržaji identiteta, u suvremenom svijetu više negoli ikada prije.

Identitet se dakle pojavljuje u pluralnim oblicima i sredinama, koje se stalno mijenjaju. Taj proces stalnih promjena i transformacija nije završio. Posve je dakle jasno da je to iznimno važno područje istraživanja i da obuhvaća sva razdoblja, od prvih početaka čovjeka do suvremenosti. Taj je problem istraživanje podrijetla i razvoja nacije, te etničkog i nacionalnog identiteta dugo prisutan u društvenim znanostima u svijetu i o tome postoji vrlo opsežna literatura.[14] Na žalost, mi još uvijek tomu nismo posvetili dovoljnu pažnju. A na tom su važnom području radili

12 Usp. naše radove: Korunić 2000; Korunić 2002; Korunić 2003.

13 O tome više u: Korunić 2002; Korunić 2003.

14 Usp. o tome literaturu na kraju ovog rada; u tim se knjigama nalaze opsežna literatura.

hrvatski preporoditelji, političari i povjesničari u 19. i na početku 20. stoljeća. Danas se međutim nalazimo, s gledišta kritičke znanosti, na početku tog istraživanja. Štoviše, ako imamo na umu svjetske rezultate o tome, onda je neosporno da na tom području istraživanja kasnimo.

III. Etnički i nacionalni identiteti u Hrvatskoj u 19. stoljeću (društveni, kulturni i etnički pluralizam)

U društvenim su znanostima uopće, a napose u historiografiji, istraživanja o podrijetlu i integraciji nacije i izgradnji etnija, pa dakako i o konstrukciji etničkog i nacionalnog identiteta, utemeljena uglavnom na dva znanstvena modela.[15] Ovdje se tih modela moramo ukratko prisjetiti, jer je riječ o drugom znanstvenom području.

Prvi je taj model utemeljen na teoriji *etnogeneze*.[16] U toj se teoriji ističe postojanje subjektivnih doživljaja nacije i etnije uopće, koje nastaju (kod ljudi) uz razne oblike patriotizma, uz protonacionalizam, etnonacionalizam i nacionalizam.[17] Ta teorija proučava genezu protoetničke te moderne etničke i napose *nacionalne svijesti* (individualne, grupne i kolektivne). Ističe posebne etničke i nacionalne sentimente, tj. *psihološka stanja* (osjećajnost, čuvstvo ili proživljavanje) koja nastaju uz neku protoetničku i etničku zajednicu, uz narod i narodnu zajednicu ili uz naciju i nacionalnu zajednicu, kao i posebne *psihičke konstitucije* (nacionalnu volju, nacionalni karakter, nacionalni duh, duhovnost). Ističe i proučava kolektivno etničko ili nacionalno ime, mit o zajedničkim precima, zajednička povijesna sjećanja, etnički i nacionalni identitet, nacionalnost, nacionalizam i etnonacionalizam itd.

Drugi je model utemeljen na teoriji *sociogeneze naroda i nacije*.[18] Taj znanstveni model dakako ima u vidu i etničke i nacionalne sentimente, ali prije svega nastoji istražiti objektivne činitelje, povijesne i društvene uvjete, koji utječu na organizaciju života cjelokupnog stanovništva u nekoj zemlji: na podrijetlo i integraciju i razvojne etape etnija i subetnija, naroda i moderne nacije kao entiteta. Taj model počiva na uvjerenju da su pojava i razvoj svih etnija, a napose naroda i organizacija njegove narodne zajednice, i moderne nacije, tj. izgradnja homogene i cjelovite nacionalne zajednice, kao i njihova uzajamna ovisnost, *dugotrajni procesi* koji još uvijek nisu završeni. Nadalje, ističe da naciji uvijek prethodi određeni narod i njegov dugotrajni razvoj u povijesti; da se taj narod, kao dominantna etnija unutar vlastitog etničkog i političkog prostora, organizirao na mnogim područjima života unutar narodne za-

15 O tome u našim radovima: Korunić 2002; Korunić 2003.

16 **Etnogeneza:** *etno-* (od ethnos – narod, tj., koji se odnosi na narod i narodnu baštinu, stanovništvo) + *geneza* (nastanak, postanak, postojanje) = podrijetlo, postanak i razvoj naroda.

17 Korunić 1997; Korunić 2000.

18 **Sociogeneza naroda i nacije:** *socio-* (prvi dio riječi koji označava ono što se odnosi na društvo i zajednicu) + *geneza* (nastanak, postanak, postojanje) = podrijetlo i razvoj naroda (kao narodne zajednice, stanovništva) i nacije (kao nacionalne zajednice) unutar društvenih sustava i društvenih odnosa.

jednice, koja se zatim – pod utjecajem objektivnih činitelja, napose modernih društvenih sustava i vrijednosti koje donosi *epoha moderne* i *modernog društva*, a to su uvijek bile konkretne povijesne i društvene promjene – mijenja i transformira u posve novu nacionalnu zajednicu; da na formiranje nacije, kao nove etničke/ljudske zajednice u građanskom društvu, i nacije-države utječu mnoge vrijednosti u njihovoj međusobnoj ovisnosti, koje se pojavljuju kao nove strukture, nove integracijske nacionalne osnovice na području književnoga jezika, viših oblika građanske kulture, političkog i državnog sustava, kapitalističke i industrijske privrede, društvenih sustava, opće pismenosti i obrazovanja, unutrašnje uprave, sudstva, prava itd.; da su nositelji tih novih nacionalnih vrijednosti mnogobrojne posve nove organizacije, institucije, zajednice (unutar šire nacionalne zajednice) i društveni sustavi (unutar modernoga građanskoga društva); da moderno društvo (građanski i civilni, kapitalistički i industrijski sustavi) te društveni odnosi i stanja u društvu bitno utječu na formiranje etnije, naroda i nacije, ali i etničkog i nacionalnog i višestrukog društvenog identiteta. Nadalje, polazi od spoznaje da je nacija zajednica, da je dakle moderna nacija posve nova etnička/ljudska zajednica, a ne društvo, tj. da se nacija i nacija-država izgrađuje unutar modernoga građanskoga društva kao ljudskog društva. Ključno je dakle ovdje naše polazište: organizacija i razvojne etape života etnosa/stanovništva, a time i postojanje složene etničke strukture stanovništva. Jer stanovništvo nacije i nacje-države čini: dominantni narod (nacija) i više subetnija i njihovih supkultura u zemlji.[19]

I prvi znanstveni model, koji počiva na teoriji etnogeneze i ističe etničke i nacionalne sentimente: posebne *osjećaje* i posebnu *svijet*, i drugi znanstveni model, koji prije svega polazi od objektivnih činitelja te narod i naciju promatra kao etnitet, kao konkretno stanovništvo na nekom prostoru/okolišu i organizaciju života tog svijeta, valja imati u vidu i moramo ih primijeniti u istraživanju tako složenih problema kao što je podrijetlo i izgradnja etnija, naroda i nacije, a napose kada proučavamo pojavu i razvoj etničkih i nacionalnih identiteta. Dakako, uz uvjet da nam je posve jasno što želimo istraživati: prvo, kanimo li proučavati fenomene patriotizma, protonacionalizma i nacionalizma i subjektivne doživljaje nacije ili, drugo, fenomen etnija i nacionalne zajednice (njihovo podrijetlo, procese integracije i razvoja) preko njihovih objektivnih činitelja i života stanovništva, ne zaboravljajući da etnije i nacije, kao ljudske zajednice, uvijek prate etnički i nacionalni sentimenti i na području sentimenata proces konstrukcije etničkih i nacionalnih identiteta, ali i drugih identiteta vezanih uz etnos.[20]

Etnički i nacionalni identiteti – individualni, grupni i kolektivni, na razini etničke ili nacionalne svijesti i posebnih "osjećaja", na jednoj, i objektivni na razini zbilje, tj. identiteti etničkih zajednica i identitet hrvatske nacije, na drugoj strani – u Trojednoj kraljevini (Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji) u 19. stoljeću i na početku 20. stoljeća, kao

19 Pojam **zajednice** (communitas, community, Gemeinschaft) kao opreka pojmu **društvo** (societas, society, Gesellschaft) i pojam **nacionalne zajednice** (nacije i nacije-države) kao opreka pojmu i entitetu **građansko društvo**, u društvenim je znanostima već odavno poznat. Usp. o tome: Parsons 1969; Lerotić 1984; Maritain 1992; Korunić 1998; Korunić 1999; Korunić 2000; Rodin 1986.

20 Usp. o tome: Korunić 1997; Korunić 1999; Korunić 2000.

i njihova uzajamna ovisnost ili interakcije među njima, bili su složeni, a još je složenije njihovo istraživanje.[21] Prije svega, uz oblikovanje etničkih i nacionalnih identiteta (individualnih, grupnih i kolektivnih na razini etničke i nacionalne svijesti i posebnih "osjećaja") moramo uvijek promatrati formiranje i razvoj identiteta na razini zbilje: i identiteta etničkih grupa i identiteta hrvatskoga naroda i identiteta hrvatske nacionalne zajednice i identiteta hrvatskoga društva kao entiteta. Drugim riječima, i etničku grupu i narod, i nacionalnu zajednicu i društvo valja promatrati kao entitet.

Međutim, kao i u drugim sredinama, tako je i u Hrvatskoj neprekidni razvoj etničkih zajednica i izgradnja moderne hrvatske nacije i zatim nacije-države, ali i etničkog i nacionalnog identiteta, bio veoma složen i dugotrajni proces. Prvo, kako smo rekli, u hrvatskim je pokrajinama postojalo više etnija: u Trojednoj kraljevini je u 19. stoljeću, kao i prije, ali i poslije u Hrvatskoj u 20. stoljeću, postojala kulturna i etnička raznolikost (pluralizam). U njoj je postojao hrvatski narod (Hrvati) kao dominantna etnija, koji se postupno, u tijeku modernizacije i transformacije tradicionalnog društva i tradicionalnog života stanovništva na tom prostoru, prestrukturirao i izgradio u modernu hrvatsku naciju, i više subetničkih grupa koje smo spomenuli. Drugo, ako to imamo na umu, onda moramo istražiti izgradnju, organizaciju i razvoj svih tih etnija i subetničkih grupa i njihov identitet. Tada nije teško uočiti, kako smo pokazali, da dominantni ili čelni položaj *najvažnije etnije* (ona koja je najbrojnija, koja u svojim rukama ima unutrašnju upravu, sudstvo, školstvo, službeni jezik, financije, gospodarstvo, nacionalni suverenitet, najvažnije kulturne i političke institucije itd.) ima hrvatski narod i hrvatska nacija.

To je bilo jasno mnogim hrvatskim preporoditeljima. O tome su raspravljali u svojim radovima. To je bio krajnji cilj i njihova nacionalnog programa, koji su prilagodili europskomu modelu modernosti: prihvaćanju i primjeni modernih osnovica na svim područjima života. Hrvatskom je narodu taj dominantni položaj napose omogućavalo moderno društvo i njegov politički sustav. Na tim su osnovama – uzimajući hrvatski narod (Hrvate) kao najvažniju etniju u Hrvatskoj, onu koja je nosilac cjelokupne tradicije i nacionalnog suvereniteta – gradili hrvatski politički i društveni pokret i cjelokupnu organizaciju javnoga života u zemlji. Zato su neprekidno tragali za višestrukim identitetom hrvatskoga naroda, ali i konstruirali njegov novi identitet.

Na temelju opsežnih istraživanja ovdje donosimo najvažnije tipove društvenih, etničkih i nacionalnih *identiteta* koje su tada u Hrvatskoj iskazivali pojedinci, razne etničke grupe, elite i kolektivi (na razini svijesti i/ili etničkih sentimenata) i ujedno njihovo postojanje u zbilji na razini objektivnih pokazatelja (zajednice, kulture, jezika, obrazovanja, privrede, kulturnih i političkih institucija, teritorija, tradicije, prava itd.), ali i višestruke identitete koji nastaju u složenim društvenim odnosima i stanjima u

21 Ne postoje temeljita istraživanja pojave i razvoja patriotizma, nacionalizma, etnija i subetničkih grupa, etničkih i nacionalnih identiteta, ali ni etničkih struktura stanovništva u Hrvatskoj u 19. i 20. stoljeću. Tomu valja posvetiti posebnu pažnju. Nužno je utemeljiti kritična istraživanja o tome. Usp.: Šidak 1973; Šidak 1979; Stančić 1980; Banac 1988; Stančić 1989; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1998; Korunić 1999; Jelavich 1992; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; Stančić 2002.

Hrvatskoj. Nužno je pritom razlikovati dvije razine identiteta o pluralnim odnosima: prvo, one koji su vezani uz višestruke društvene identitete u *pluralnim društvenim odnosima i stanjima* i, drugo, one koje su vezani uz etničke i nacionalne identitete u kojima se ogleda *kulturna i etnička raznolikost* (*pluralizam*). I jedna i druga razina identiteta prisutna je u Hrvatskoj: to je pluralni svijet.

Valja nadalje razlikovati dvije razine identiteta koje nastaju u procesu osobne identifikacije. Prva razina, kada kod pojedinaca/osoba nastaje *horizontalna ("bočna") identifikacija* pri čemu se može pojaviti više identiteta jednakih po svojoj društvenoj vrijednosti, na primjer više identiteta-uloga: muškarca ⇆ supruga ⇆ roditelja ⇆ profesije ⇆ stanovnika nekog mjesta itd. Druga razina, kada kod pojedinaca nastaje *vertikalna identifikacija* i identiteti koji su u hijerarhijskoj uzajamnoj ovisnosti, na primjer identiteti kojima se iskazuje teritorijalna pripadnost: nekoj zavičajnoj regiji → nekom mjestu → općini → županiji → pokrajini → političkoj zajednici → hrvatskoj državi; ili identiteti kojima se iskazuje pripadnost etnosu: užoj porodici → obiteljskoj lozi → užoj etničkoj grupi → široj etničkoj zajednici → hrvatskomu narodu → hrvatskoj naciji.

IV. Povijesni izvori i područja istraživanja

Kako smo vidjeli, ako želimo upoznati sve te tipove društvenih identiteta uopće, a napose etničke i nacionalne identitete, ili bilo koju drugu povijesnu pojavu vezanu uz fenomen etnosa i etniciteta i nacije, a time i etničke strukture stanovništva u zemlji, kao i uz druga društvena područja, moramo najprije (1) odrediti predmet/područje istraživanja i (2) pronaći relevantne povijesne izvore na kojima možemo utemeljiti ta istraživanja. Tek zatim možemo posegnuti za valjanim znanstvenim modelima i teorijama.

Imajući sve to na umu, uvjereni smo da u društvenim znanostima, napose u historiografiji, koje se bave istraživanjem složenih pojava o kojima je ovdje riječ, nije jasno određen predmet/područje istraživanja, a ni izbor relevantnih povijesnih izvora nije bio valjan. To stvara velike probleme. Zato i ovdje ponavljamo: da bismo mogli upoznati mnogostruke društvene identitete kod nekog naroda, pa tako i kod hrvatskoga naroda, a time i složenu etničku strukturu stanovništva u zemlji, moramo najprije jasno odrediti predmet i područje istraživanja i zatim potražiti relevantne povijesne izvore na kojima možemo utemeljiti više-manje egzaktna istraživanja o svemu tome, a ne slijediti mit o samorazumljivosti i nacije i nacionalizma, i etničkih i nacionalnih identiteta i pretjerano ih uopćavati, kao se to uglavnom radi. O tome smo već dovoljno raspravljali.

Navedimo ovdje povijesne izvore na kojima možemo istraživati složene procese identifikacije kod većine stanovništva na hrvatskome prostoru u 19. stoljeću. Kako smo rekli, u 19. i 20. stoljeću, u tijeku primjene modernosti, a time i izgradnje

modernog društva i moderne države (u tijeku modernizacije uprave, sudstva, poreznog sustava, vojske, školstva, popisa stanovništva itd.) to stanovništvo tada, npr. u Habsburškoj monarhiji u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća, pa tako i hrvatski narod, putem administrativnih mjera i izričitih pisanih uputa, prvi put u povijesti masovno iskazuje razne oblike samoidentifikacije: nastaju svjedočanstva o jezičnim, etničkim, vjerskim, socijalnim, regionalnim i drugim identitetima ljudi. Prvi put u povijesti to se službeno provodi za sve strukture stanovništva i o tome imamo obilje dokumenata. Pritom moramo prepustiti da nam dokumenti govore o načinu i razini samoidentifikacije stanovništva.

Za utvrđenje mnogostrukih identiteta u hrvatskim pokrajinama, tj. za upoznavanje procesa identifikacije kod svih struktura stanovništva na hrvatskome prostoru u 19. stoljeću, ali i u 20. stoljeću, najvažniji su ovi povijesni izvori:[22]

1. Matične knjige rođenih, vjenčanih i umrlih

U tim dokumentima, koji nastaju od 17. stoljeća dalje, tamo gdje su sačuvani, za bilo koje mjesto ili regiju ili pokrajinu ili zemlju, možemo donekle upoznati:[23]

a) strukturu stanovništva: relativni broj stanovnika, prirodno kretanje stanovništva i promjene, reprodukciju stanovništva, životni vijek, rađanje i smrtnost itd.;
b) etničku strukturu stanovništva: njihov jezik, te pripadnost vjeri i pokrajini;
c) obrazovnu strukturu stanovništva: pismenost, nepismenost itd.;
d) socijalnu strukturu stanovništva: zanimanje, donekle imovno stanje, glad itd.

2. Popisi stanovništva u 19. i 20. stoljeću[24]

Popisi stanovništva u Habsburškoj monarhiji, a dijelom i na hrvatskome prostoru, nastaju od kraja 18. stoljeće; međutim, tek od 1857. godine dalje nastaju moderni popisi koji obuhvaćaju sve strukture stanovništva i sve relevantne podatke o tome. To su najvažniji dokumenti za istraživanje etničkih struktura stanovništva u hrvatskim pokrajinama i u svakom mjestu napose. U njima možemo upoznati:

a) strukturu stanovništva: ukupni broj stanovnika, prirodno kretanje stanovništva, reprodukciju stanovništva, životni vijek, rađanje i smrtnost, mobilnost itd.;

22 O svemu tome više raspravljamo u posebnoj raspravi.

23 **Napomena:** iako su ti dokumenti veoma dragocjeni, napose za razdoblja prije nastanka modernih popisa stanovništva u drugoj polovici 19. stoljeća, ipak valja imati na umu da su matične knjige nastale u vjerskim zajednicama; da su u te dokumente upisani samo vjernici, pripadnici pojedinih crkava; pitanje je stoga koliko je ljudi ostalo neubilježeno i izvan tih dokumenata: nevjernici, izgnanici, stranci, pripadnici drugih vjera itd.; uz to, matične knjige sadrže vrlo ograničene podatke o stanovništvu: o rođenju, vjenčanju i smrti, a samo ponekad o uzroku smrtnosti ljudi, o bolestima, o siromaštvu i gladi, o (ne)pismenosti i zanimanjima itd. Prema tome, u matičnim knjigama ne možemo ni približno naći ono što sadrže moderni popisi stanovništva, koji obuhvaćaju cjelokupno stanovništvo u zemlji i donose mnogobrojna svjedočanstva.

24 O popisima stanovništva usp. izvore (*Statističke godišnjake* i ljetopise) i literaturu na kraju rada.

b) etničku strukturu stanovništva: govorni ili materinski jezik, pripadnost vjera i vjerskoj zajednici ili konfesiji, pripadnost pokrajina, porijeklo stranaca itd.;
c) socijalnu strukturu stanovništva: imovinsko stanje, ekonomsku aktivnost itd.;
d) obrazovnu strukturu stanovništva: pismenost, školstvo, zanimanje itd.;
e) kulturu stanovanja stanovništva: oblik i gradnju kuća, stanovanje itd.;
f) tradicionalni položaj stanovništva: odnos grad/selo, poljoprivrede/industrije itd.

3. Godišnji izvještaji škola u Hrvatskoj – osnovnih, srednjih i visokih

U Hrvatskoj su te škole davale godišnje izvještaje o svom rada u protekloj školskoj godini. Ovi dokumenti sadrže dragocjene podatke:

a) o broju učenika, broju i strukturi razreda i profilu nastavnika;
b) o etničkoj strukturi učenika: materinski jezik, pripadnost vjeri i pokrajini;
c) o socijalnom podrijetlu učenika i njihovih roditelja itd.

4. Upisi studenata na Sveučilište u Zagrebu

Ti dokumenti sadrže dragocjene podatke:

a) o broju studenata na sveučilištu, studijskim grupama, nastavnicima;
b) o etničkoj strukturi studenata: materinski jezik, pripadnost vjeri ili vjerskoj zajednici i pokrajini, a od početka 20. stoljeća i o njihovoj "narodnosti";
c) o socijalnom podrijetlu studenata i njihovih roditelja itd.

5. Sudski spisi i brojni sudski dokumenti

Sudski spisi su dragocjeni dokumenti o strukturi stanovništva:

a) socijalnoj i imovinskoj strukturi pojedinih dijelova stanovništva;
b) etničkoj strukturi stanovništva: vjera, pokrajina, materinski jezik itd.

6. Osobni dokumenti i dokumenti pojedinih obitelji i rodova

Ukoliko su se sačuvali, ti su dokumenti veoma dragocjeni:

a) to su svjedočanstva o pojedincima, obiteljima i rodovima;
b) o njihovim idenititetima: vjerskim, etničkim, socijalnim itd.

7. Dokumenti o političkim strankama i društvima

Spisi o političkim strankama sadrže dragocjene podatke:

a) o pojedinim političarima i njihovim ulogama u javnome životu;
b) o interesnim grupama i elitama u zemlji itd.;
c) o njihovoj ideologiji i njihovim planovima itd.

8. Dokumenti o izborima te o izbornom i parlamentarnom sustavu

Ti dokumenti sadrže brojne podatke:

a) o strukturi stanovništva u pojedinim regijama i pokrajinama u zemlji;
b) o opredjeljenu tog stanovništva za pojedine stranke i programe;
c) o zanimanjima, pismenosti i socijalnom položaju stanovništva itd.

9. Saborski spisi, izvještaji, saborski dnevnici i razni dokumenti

Mnogobrojni i različiti saborski spisi, izvještaji i dnevnici sadrže dragocjene podatke o stanovništvu, o njihovoj etničkoj i kulturnoj i socijalnoj identifikaciji:

a) dokumente o pojedincima, elitama i interesnim grupama u zemlji;
b) dokumente o političkim strankama i grupama u hrvatskim pokrajinama;
c) dokumente o stanovništvu, o njihovu socijalnom položaju i razvoju;
d) dokumente o idejama, ideologijama, planovima i ciljevima itd.

10. Dokumenti o gospodarskim udrugama, bankama i novčanim ustanovama

Ti dokumenti govore:

a) o privrednom razvoju zemlje, napose o modernizaciji privrede;
b) o imovinskom i socijalnom stanju raznih struktura stanovništva;
c) o djelatnosti, radu i poslovanju pojedinih interesnih grupa u zemlji.

11. Brojne novine, časopisi, brošure, knjige, programatski tekstovi itd.

Novine i časopisi u 19. i 20 stoljeću sadrže dragocjene podatke u kojima možemo istraživanti različite tipove identiteta (etničke, nacionalne, vjerske, jezične, socijalne itd.) i različite sadržaje ideologija tijekom dugoga vremena.

Rezultate naših istraživanja različitih tipova društvenih identiteta uopće, te etničkih i nacionalnih identiteta napose donosimo u sljedećem poglavlju. O svemu tome, napose o strukturama stanovništva (i etničkim i vjerskim, i obrazovnim i socijalnim itd.), a time i o procesu transformacije tradicionalnog društva i života stanovništva u moderno građansko i kapitalističko-industrijsko društvo opsežnije raspravljamo na drugom mjestu.

V. Tipovi društvenih identiteta u Hrvatskoj u 19. stoljeću

A) HRVATSKI NACIONALNI IDENTITET

Kao moderni fenomen nastaje u epohi moderne i modernog društva
Utjecaji modernizacije sustava: društvenog, političkog, kulturnog i privrednog
Konstrukcija individualnih, grupnih i kolektivnih identiteta

1. Hrvatski kolektivni identitet i identitet hrvatskoga kolektiviteta

Kao kolektivna pojava i/ili kao kolektivitet – koji se tijekom 19. stoljeća postupno oblikuje na području političkog sustava, moderne političke zajednice, moderne privrede, književnoga jezika, sustava modernog školstva i obrazovanja, visoke građanske kulture i socijalnih odnosa, unutar institucionalnog i pravnog poretka modernog građanskog društva u izgradnji – ***taj tip identiteta*** unutar hrvatske narodne zajednice i Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) do početka 20. stoljeća **nastaje:**

a) u procesu izgradnje modernog društva i moderne hrvatske nacije, na koji utječu mnoge uzajamno ovisne osnovice: historijske, pravne, tradicionalne, teritorijalne, političke, gospodarske, društvene, kulturne, upravne, nacionalne i druge;
b) u procesu identifikacije ili iskazivanja *odanosti hrvatskoj tradiciji*: političkoj, državnopravnoj i kulturnoj; suvremenici je nalaze u dokumentima i uzimaju je kao osnovu (političku, državnopravnu, kulturnu, teritorijalnu i kao ključne institucije: političke i državne i kulturne i uprvane itd.) od koje su polazili u izgradnji suvremene cjelovite i homogene političke i nacionalne zajednice hrvatskoga naroda;
c) u procesu identifikacije i/ili iskazivanja *odanosti hrvatskoj državnoj ideji i hrvatskoj državi*: Trojednoj kraljevini (Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji) koja, prema uvjerenju mnogih generacija suvremenika, kao zasebna država ima neprekidan politički i državnopravni kontinuitet u povijesti, od osnutka do suvremenosti; na tim osnovama nastaje i izgrađuje se, unutar modernog društva, moderna hrvatska država;
d) u procesu identifikacije i/ili iskazivanja *odanosti i lojalnosti programu o osnivanju i organizaciji hrvatske države*: teritorijalno cjelovite Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) kao samostalne hrvatske države na njezinu povijesnom i političkom prostoru; oko tog programa okupio se s vremenom cijeli hrvatski narod;
e) u procesu identifikacije i/ili iskazivanja *odanosti i lojalnosti hrvatskim političkim i državnim institucijama*, kao što su: Hrvatski sabor, banska čast, hrvatska vlada i ministarstvo, unutrašnja uprava, sudstvo, školstvo, županije, županijske skupštine i županijski sustav, veliki župani itd.; na tim

središnjim (hrvatskim) institucijama počivala je cjelovita organizacija hrvatskoga naroda, ali i svih stanovnika;

f) u procesu identifikacije i/ili iskazivanja *odanosti i lojalnosti hrvatskoj političkoj i državnoj zajednici:* cjelovitoj Trojednoj kraljevini kao samostalnoj političkoj zajednici i kao hrvatskoj državi koja bi obuhvatila sve hrvatske povijesne pokrajine;

g) u procesu identifikacije i/ili iskazivanja *odanosti i lojalnosti hrvatskomu političkom i državnom teritoriju:* koji obuhvaća (unutar Trojedne kraljevine) sve hrvatske povijesne pokrajine: Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju;

h) u procesu identifikacije ili iskazivanja *odanosti i lojalnosti kulturnim vrijednostima:* kako cjelokupnoj hrvatskoj kulturnoj tradiciji tako i novim nacionalnim kulturnim vrijednostima i institucijama koje su tada stvarali i izgradili;

i) u procesu izgradnje novih nacionalnih kulturnih vrijednosti i institucija: novoga književnoga jezika, književnosti, znanosti, umjetnosti, urbanih sredina, obrazovnih institucija, osnovnih i srednjih škola, sveučilišta, akademije znanosti i umjetnosti, kazališta, instituta itd. na kojima nastaje visoka građanska kultura i nova homogena kulturna zajednica, nacionalna kulturna identifikacija i kulturni identitet;

j) u procesu identifikacije ili iskazivanja *odanosti i lojalnosti hrvatskomu jeziku* (tradiciji) i ujedno novomu *suvremenomu standardnomu književnomu jeziku* na kojem nastaje suvremena književnost, znanost, obrazovanje i javna komunikacija, na kojem nastaje jezični kolektiv, jezična zajednica i komunikacijski kolektiv;

k) u procesu identifikacije i/ili iskazivanja *odanosti i lojalnosti hrvatskomu političkomu i socijalnomu pokretu*, njegovoj organizaciji, njegovim ciljevima i vrijednostima koje stvara u životu zemlje, na kojem počiva razvoj cijele zemlje;

l) u procesu identifikacije i/ili iskazivanja *odanosti i lojalnosti izgradnji i organizaciji nove cjelovite i moderne zajednice hrvatskog naroda:* političke, državne, jezične, kulturne, privredne, obrazovne, komunikacijske itd.;

m)u procesu postupne izgradnje i organizacije nove moderne *hrvatske države:* (1) izgradnjom i razvojem hrvatske državnosti; (2) osnivanjem suvremenih državnih institucija; (3) prihvaćanjem konfederalnih političkih programa i ciljeva; (4) odanošću i lojalnošću tradiciji i programu o stvaranju hrvatske države;

n) u procesu postupne integracije moderne *hrvatske nacije:* kako tijekom izgradnje i organizacije moderne hrvatske nacionalne zajednice tako i odanošću i lojalnošću nacionalnim vrijednostima koje su stvarale mnoge generacije;

o) u procesu identifikacije i/ili iskazivanja *odanosti i lojalnosti svih stanovnika sredini u kojoj žive, rade i djeluju:* odanosti i lojalnosti **socijetalnoj zajednici** (njezinu normativnom poretku, sustavnu normi, pravila, statusa,

upravi itd.) koja se razvija unutar Trojedne kraljevine i na području hrvatskoga naroda;

p) u procesu identifikacije ili iskazivanja *odanosti i lojalnosti svih stanovnika sredini u kojoj žive i djeluju:* odanosti i lojalnosti **hrvatskomu društvu** (njegovu društvenom, političkom, državnom, pravnom i socijalnom poretku) u kojem žive i djeluju, unutar kojeg nastaju složene i mnogostruke interakcije među ljudima u procesu rada i javne djelatnosti, u kojem su sudionici njegove izgradnje, organizacije, modernizacije, institucionalnog poretka i razvoja na svim područjima života zemlje i stanovništva;

q) u procesu identifikacije i/ili iskazivanja *odanosti i lojalnosti svih stanovnika sredini u kojoj žive, rade i djeluju:* odanosti i lojalnosti **političkoj zajednici** (koja se organizira unutar Trojedne kraljeve) u kojoj žive i djeluju te izvršavaju svoje javne obveze i dužnosti, traže svoja prava i prostor za preživljavanje i rad itd.[25]

2. Politički kolektivni identitet i identitet političkog kolektiviteta

Kao kolektivna pojava, koja nastaje i izgrađuje se unutar modernog društva, u tijeku ostvarenja političkih osnova tog društva (političkog sustava, moderne političke zajednice, sustava parlamentarizma, trodiobe vlasti, izbornog sustava, građanskih sloboda itd.) ***taj tip identiteta*** do početka 20. stoljeća **nastaje**:

a) u procesu izgradnje i organizacije moderne političke zajednice hrvatskoga naroda kao ujedinjene Trojedne kraljevine; kako je taj proces dugo trajao, kako se s vremenom mijenjao oblik i veličina hrvatske političke zajednice, tako se, od generacije do generacije, mijenjao i taj tip kolektivnog identiteta;

b) putem hrvatskoga nacionalnoga i političkoga programa, njegova širenja, zatim postupnog prihvaćanja od većine stanovništva i postupnog ostvarenja;

c) u procesu identifikacije i/ili iskazivanja odanosti i lojalnosti pojedinaca, skupina, elite i cijeloga naroda političkoj zajednici (Trojednoj kraljevini) koju prihvaća i organizira hrvatski narod na svom političkom teritoriju;

d) u procesu izgradnje modernog političkog sustava: na osnovicama općih građanskih sloboda, slobodnih izbora, sustava parlamentarizma, trodiobi vlasti itd.;

e) nastaje kao kolektivna pojava (politički kolektivitet) koja znači samu hrvatsku političku zajednicu, tj. politički kolektivni identitet hrvatskoga naroda.

f) Četiri su godine/etape ključne za formiranje i razvoj tog identiteta u zbilji: prva, 1848./49. godina kada se za revolucije pokušalo organizirati širi politički teritorij i ostvariti taj nacionalni program; druga, 1868. godina

25 O tome postoji obilje povijesnih izvora: sve političke novine i časopisi, brojne brošure, saborski spisi, brojni popisi stanovništva, programi političkih stranaka itd. To je veoma opsežno znanstveno područje. Nužno je pratiti genezu nastanka, izgradnje i razvoja tih identiteta. O tome slijedi naša rasprava.

i Hrvatsko-ugarska nagodba nakon koje Hrvatska i Slavonija stječu unutrašnju samoupravu i određeni politički teritorij; treća, 1873. godina i razvojačenje Vojne krajine, a zatim i njezino priključenje Hrvatskoj i Slavoniji; četvrta, 1918. godina i priključenje Dalmacije matici hrvatskih zemalja kada je konačno stvorena ujedinjena Hrvatska, kojoj se 1945. godine, nakon Drugoga svjetskoga rata, priključuje Istra.[26]

3. Državni kolektivni identitet i identitet državnog kolektiviteta

Kao kolektivna pojava, koja postupno nastaje također u procesu izgradnje modernog društva i moderne nacije, ***taj tip identiteta*** do početka 20. stoljeća **nastaje**:

a) u procesu identifikacije i/ili iskazivanja odanosti i lojalnosti ljudi hrvatskoj državnoj i državnopravnoj tradiciji, njezinim temeljnim vrijednostima;
b) u procesu dugoga trajanja razvoja hrvatske državnosti, te postupne izgradnje i organizacije moderne hrvatske države; taj je razvoj slijedio kako proces razvoja modernog društva tako i modernizaciju Habsburške monarhije u cjelini:
c) u procesu identifikacije pojedinaca, grupa, elite i cjelokupnog stanovništva s hrvatskom državom i državnom zajednicom u kojoj žive, djeluju i rade;
d) kao kolektivna pojava koja može predočiti hrvatsku državu samu po sebi preko tradicije državnosti te putem njezine postupne izgradnje, organizacije i razvoja. Temelji njezine državnosti su političke i državne institucije, od općina, preko kotareva, županija i županijskog sustava do Hrvatskoga sabora, bana, teritorija itd.

4. Identitet moderne privrede: socijalni identitet stanovništva

Taj tip identiteta – koji se oblikuje u procesu izgradnje nove moderne kapitalističke i industrijske privrede, a time i u procesu transformacije tradicionalnog društva i ujedno transformacije socijalnog položaja stanovništva u cjelini – od kraja 18. do početka 20. stoljeća u hrvatskim pokrajinama (u Hrvatskoj) nastaje vrlo postupno:

a) u dugom procesu transformacije tradicionalne i zaostale privrede (pretežno agrarne) prema modernoj kapitalističkoj privredi, industrijalizaciji zemlje itd.;
b) u dugom procesu modernizacije cjelokupnog privrednog života zemlje, zajedno s promjenama na drugim područjima života stanovništva, napose na socijalnom i tehnološkom području, kulture gradnje kuća i stanovanja, ishrane itd.[27]

26 O tome svjedoče brojne političke novine, politički programi hrvatskih stranaka, saborski spisi, korespondencija mnogih hrvatskih političara itd. To je golemo područje istraživanja. Pokrenuli smo znanstveni projekt i temeljita istraživanja o tim vrlo kompleksnim identitetima.

27 Usp. o tome: Karaman 1972; Karaman 1989; Karaman 1991; Karaman 1992; Gross-Szabo 1992; Bićanić 1936; Bićanić 1951; Leček 2003; popise stanovništva; Statistički godišnjak 1905.

Napomena. Razina i razvoj privrede u cjelini, napose razvoj moderne kapitalističke privrede, industrijalizacije zemlje i osnivanje novčanih zavoda, određivali su, o tome nema spora, strukturu društva i cjelokupno ustrojstvo hrvatskoga naroda, u svim njegovim pokrajinama, i dakako njegov socijalni i kulturni identitet. Tu je identifikaciju s razvojem moderne privrede, i njezino uključivanje u europske ekonomske tokove, ujedno pratio proces transformacije tradicionalnog hrvatskog društva (pri čemu, kako smo vidjeli, veliki dio stanovništva živi na selu, nepismeno je i na niskoj razini životnih uvjeta, loših uvjeta stanovanja, ishrane itd.) prema modernom svijetu. Lako je zamijetiti da je izgradnja/razvoj moderne privrede, a time i transformacija društva na koju su u 19. stoljeću utjecale sve te promjene, kod hrvatskoga naroda utjecale na promjenu njegova identiteta: na transformaciju njegova života na svim područjima. Napose je privredni razvoj, tj. razvoj moderne privrede (na području industrijalizacije i poljoprivrede), utjecao na pojavu i strukturu i na razvoj građanskog društva u Hrvatskoj. Bio je to međutim proces vrlo dugoga trajanja, pri čemu nastaju stalne promjene, koje su često donosile vrlo tragične socijalne posljedice: siromaštvo, bijedu, glad, iseljavanje itd.

5. Identitet Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije)

Kao kolektivna pojava, koja može predočiti i znači osnove moderne političke zajednice i hrvatsku državu u nastajanju, ***taj tip identiteta*** u 19. stoljeću **nastaje**:

a) u procesu izgradnje i organizacije Trojedne kraljevine kao nove moderne države hrvatskoga naroda u kojoj živi, djeluje i stvara, u kojoj se organizira i razvija;
b) u procesu izgradnje i nove organizacije Trojedne kraljevine kao moderne hrvatske političke zajednice, tj. kao političke zajednice hrvatskoga naroda u kojoj živi;
c) kao kolektivni identitet i kao entitet (političkog i državnog kolektiviteta) koji hrvatskomu narodu daje: zasebni teritorij, političku i državnopravnu tradiciju, ali i osnove za izgradnju i organizaciju moderne političke zajednice, osnove hrvatske državnosti, te osnovice za izgradnju i organizaciju moderne hrvatske države, a napose temeljne političke i državne institucije, unutrašnju upravu itd.[28]

6. Kulturni kolektivni identitet i identitet kulturnog kolektiviteta

Kao nova kolektivna pojava, koja nastaje unutar modernog građanskog društva, na novim kulturnim vrijednostima, ***taj tip identiteta*** do početka 20. stoljeća **nastaje**:

28 O tome svjedoče saborski spisi i dnevnici Hrvatskoga sabora od 1848. godine do početka 20. stoljeća, napose brojne saborske adrese, politički programi i političke novine. Ali su nužna fina i temeljita istraživanja. Valja istražiti mnogostrukost tih identiteta u njihovim stalnim promjenama.

a) u procesu izgradnje visoke građanske kulture i stvaranja nacionalnih kulturnih vrijednosti (na području književnoga jezika, književnosti, znanosti, umjetnosti, školstva i obrazovanja, kulturnih i obrazovnih nacionalnih institucija itd.) oko kojih se postupno okupljaju svi segmenti hrvatskoga naroda, stvarajući novu kulturnu zajednicu, posve novi kulturni kolektivni identitet i kulturni kolektivitet, a to je proces vrlo dugoga trajanja, tijekom kojeg se mijenja taj tip identiteta;
b) u procesu razvoja školstva, opće pismenosti i obrazovanja stanovništva te izgradnje viših oblika građanske kulture, kulturnih obrazovnih i znanstvenih institucija;
c) u dugom procesu identifikacije stanovništva u Trojednoj kraljevini s tom kulturnom zajednicom i posve novim kulturnim vrijednostima.

Napomena. Taj je tip identiteta (**kulturni identitet**) neobično važan za svaki narod, pa tako i za hrvatski narod, ali i za cjelokupno stanovništvo u hrvatskim pokrajinama. U 19. stoljeću hrvatski je narod izgradio visoku građansku kulturnu i visokokulturni sustav, koji označava novi/moderni književni jezik, književnost, moderno školstvo i obrazovanje, sveučilište u Zagrebu, akademija znanosti i umjetnosti, kazališta, muzeji, instituti itd. Ta je visoka građanska kultura i time stečeni kulturni identitet, koji se neprekidno mijenjao od generacije do generacije, izgrađivala kulturni profil hrvatskoga naroda u cjelini i svake etnije i subetnije unutar Hrvatske. Važno je međutim imati na umu da je hrvatski narod mogao slijediti europski model modernosti i modernog društva, a time i ostvariti razvoj na svim područjima života zemlje, napose na području moderne privrede (tehnologije u industriji i poljoprivredi), jedino ako prihvati i izgradi tu visoku građansku kulturu. Zato je važno da sve to temeljito upoznamo.

7. Teritorijalni identitet i identitet hrvatskoga teritorija

U 19. i na početku 20. stoljeća postoje najmanje tri tipa identiteta koja mogu predočiti prostor/okoliš ili teritorij koji zauzima hrvatski narod, a to su:

a) etnički teritorij i/ili etnički prostor hrvatskoga naroda, a time i identitet tog etničkog teritorija; to je prostor – ali ujedno i pluralni svijet: i jezični i kulturni, i vjerski i društveni uopće – na kojem je u dugoj prošlosti živio hrvatski narod bez obzira na njegove političke i državne granice; taj etnički prostor (i time etničko-teritorijalni identitet) najčešće je širi od njegova političkog i državnog teritorija; no taj se etnički prostor tijekom vremena dakako neprekidno mijenjao;[29]

29 To je vrlo osjetljivo područje istraživanja jer je riječ o upoznavanju tog prostora u prošlosti koje se najčešće pokušava "otkriti" preko samoidentifikacije ljudi/aktera u određenom vremenu i prostoru, što je vrlo teško kada je riječ o dalekoj prošlosti. Ne postoje temeljita i kritička istraživanja o tome.

*b) **političkі teritorij*** ili identitet političkoga teritorija hrvatskoga naroda – na kojem se postupno, korak po korak, izgrađuje i organizira nova/moderna cjelovita politička zajednica, moderni politički sustav i institucionalni politički poredak; taj je politički teritorij sastavni dio hrvatskoga političkog programa u 19. stoljeću;

*c) **državni teritorij*** ili identitet državnoga teritorija hrvatskoga naroda na kojem nastaje i izgrađuje se hrvatska država i njezine temeljne državne institucije; to je teritorij na kojem se izgradila, korak po korak, moderna hrvatska nacija-država.

Napomena. Sva tri teritorija (i etnički i politički i državni) i ujedno sva tri identiteta mijenjaju se tijekom 19. i 20. stoljeća. Mijenja se i identifikacija ljudi s tim prostorima, na kojima živi hrvatski narod, zajedno s drugim etnijama ili etničkim skupinama. Tom su političkom i državnom teritoriju (preko Trojedne kraljevine: Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) veliku pažnju posvetili svi hrvatski političari i dakako sve hrvatske političke stranke. O tome postoji obilje dokumenata.

8. Identitet obrazovanja: struktura školstva i obrazovanja

U 19. stoljeću izgrađuje se u Trojednoj kraljevini moderni obrazovni sustav; taj kulturni identitet ili identitet modernog školstva i obrazovanja **nastaje**:

a) u procesu razvoja pismenosti i obrazovanja, te stvaranja kulturnih vrijednosti;
b) u dugom procesu osnivanja i razvoja obrazovnih i kulturnih institucija, modernog školskog sustava, modernog sveučilišta, akademije znanosti i umjetnosti, mnogih zavoda, instituta, znanstvenih časopisa, publikacija itd.

Napomena. Ovdje je riječ o modernoj građanskoj kulturi koja se izgrađuje unutar modernog svijeta u 19. i 20. stoljeću. Hrvatska nacija, kao moderna etnička/ljudska zajednica, izgradila se, između ostalog, i na temeljima moderne građanske kulture, na osnovama: prosvjetiteljstva, romantizma, modernoga književnoga jezika i moderne književnosti, na razvoju opće pismenosti i obrazovanja, izgradnje i organizacije modernog školstva, od osnovnih i srednjih škola do modernog sveučilišta itd. Sve je to tokom dugoga vremena mijenjalo kulturni/obrazovni identitet hrvatskog naroda. Valja pritom imati na umu da se hrvatski narod razvio na ključnim osnovama europske kulture: od antičke kulture i zatim kršćanstva i kršćanske kulture, preko epoha renesanse, humanizma, protestantizma do prosvjetiteljstva i romantizma.

9. Hrvatski nacionalni identitet

Kao individualna i kolektivna pojava taj tip identiteta u 19. stoljeću nastaje:

a) u procesu oblikovanja nacionalnog identiteta utemeljenog na hrvatstvu; taj je proces identifikacije (osnovan na hrvatstvu i hrvatskomu nacionalnomu

programu) tekao postupno, korak po korak i u vrlo složenom odnosu spram identiteta "prvoga" (Hrvata, hrvatskoga naroda, hrvatskoga jezika, hrvatske države, hrvatske tradicije, hrvatskoga teritorija itd.) i "drugoga", tj. spram drugih etnija, naroda i nacija, a napose u odnosu prema regionalnim i pokrajinskim imenima (Dalmatinac, Slavonac, Horvat itd.) i time dakako u odnosu prema pokrajinskim identitetima;

b) u procesu razvoja hrvatske nacionalne svijesti, koja se sve više širila, napose u drugoj polovici 19. stoljeća, s razvojem opće pismenosti i obrazovanja i organizacijom hrvatskoga političkoga pokreta u svim hrvatskim pokrajinama;

c) u dugom procesu razvoja hrvatskoga patriotizma i raznih oblika hrvatskoga nacionalizama, koji su se vrlo burno razvijali u drugoj polovici 19. stoljeća;

d) u tijeku razvoja hrvatskoga nacionalnoga i političkoga pokreta i izgradnje temeljnih nacionalnih vrijednosti (kulturnih, privrednih političkih i drugih);

e) u procesu izgradnje i razvoja moderne hrvatske nacije i nacije-države.

Napomena. Hrvatski nacionalni identitet, njegovo oblikovanje i razvoj, možemo pratiti od hrvatskoga narodnoga preporoda dalje, a napose u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća. O tome imamo obilje povijesnih izvora. Potrebna su temeljita istraživanja, uz primjenu metoda i modela suvremene kritičke znanosti. No, kada je riječ o identifikaciji Hrvata (kao etnonima) i hrvatskoga naroda, kao kolektiviteta i kolektivnog identiteta, njihov identitet seže od prvih početaka, od njihova doseljenja na prostor antičke Dalmacije dalje. No u toj ocjeni moramo biti vrlo oprezni i kritični.[30]

10. Identitet moderne hrvatske nacije

Kao *nacionalni kolektivitet*, koji tvori i može predočiti modernu hrvatsku naciju samu po sebi, kao novu etničku/ljudsku zajednicu, taj tip identiteta u 19. stoljeću nastaje:

a) u procesu transformacije tradicionalnog društva hrvatskoga naroda i izgradnje moderne hrvatske nacije kao posve nove etničke/ljudske zajednice unutar modernog građanskog društva; u procesu izgradnje cjelovitosti nacionalne zajednice (kulturne, političke, ekonomske, društvene itd.) te organizacije nacionalnih institucija;

b) u tijeku izgradnje ključnih osnovica modernog društva (građanskih sloboda, sustava parlamentarizma, trodiobe vlasti, moderne uprave, sudstva, kapitalističke privrede, modernog školstva, urbanih sredina itd.) i osnovica moderne nacije: moderne visoke kulture, pismenosti i obrazovanja, cjelovite političke i ekonomske zajednice itd.;

c) u procesu organizacije i razvoja nacionalnog i političkog pokreta;

30 Nažalost, kao i u drugim slučajevima koje smo već upoznali, tako ni u ovom slučaju ne postoje temeljita i kritička istraživanja. Štoviše, ni na jednom području nije iskazano toliko nekritičnosti kao u "otkrivanju" hrvatskoga nacionalnoga identiteta. O tome više u knjizi o podrijetlu hrvatske nacije.

d) u procesu izgradnje moderne hrvatske nacije, koja je svoje ključne osnovice (kulturne, privredne, političke, obrazovne, institucijske itd.) utemeljila već do početka 20. stoljeća, iako se njezina daljnja izgradnja nastavlja sve do danas.

Napomena. Pri istraživanju tog tipa identiteta (hrvatske nacije i ujedno izgradnje nacionalnog kolektiviteta) nužno je objasniti što je nacija, kada nastaje i napose što je moderna nacija, što je narod, a što etnija. Mi smo o tome već dovoljno rekli i objasnili znanstveni model. Na njemu osnivamo istraživanje podrijetla, integracije i razvoja moderne hrvatske nacije i nacionalni identitet. Prema tome, moderna nacija nastaje u procesu izgradnje ključnih nacionalnih osnovica, oko kojih se okupljaju svi segmente i sve pokrajine hrvatskoga naroda, unutar modernog građanskog društva, tijekom procesa modernizacije i transformacije tradicionalnog društva, a time i tradicionalnog života stanovništva. Hrvatski je narod te nove/moderne osnovice (privredne, kulturne, školske i obrazovne, političke i druge) utemeljio do početka 20. stoljeća. Mogli bismo stoga zaključiti da se hrvatska nacija, u svojim najvažnijim osnovama, koje su zauvijek odredile njezinu zasebnost i identitet, izgradila do početka 20. stoljeća, ali se razvija i dalje. Te su moderne osnovice, koje nastaju unutar modernog društva i moderne nacije, potpuno izmijenile identitet hrvatskoga naroda u 19. stoljeću i ujedno dakako njegovu tradicionalnost na mnogim područjima života, ali i sve druge višestruke identitete: etničke, nacionalne, kulturne, političke, obrazovne itd. Ništa više nije bilo kao prije. Moderni svijet potisnuo je tradicionalni život stanovništva u cjelini.

11. Identitet modernog društva i identitet hrvatskog društva

Moderno društvo – i svi oblici i građanskog i civilnog, i kapitalističkog i industrijskog sustava, i kao moderni društveni sustav i kao institucionalni i interaktivni poredak, ali i kao zasebno moderno hrvatsko društvo – u Hrvatskoj postupno nastaje:

a) nakon konačnog sloma feudalizma i feudalnog poretka, od 1848. godine dalje; tada se prvi put pojavljuju najvažnije osnovice modernog građanskog društva;
b) u procesu (1) prihvaćanja i postupne izgradnje temeljnih društvenih sustava i struktura *modernog društva* (dakle: i građanskog i civilnog, i kapitalističkog i industrijskog sustava) i ujedno (2) izgradnje ključnih nacionalnih vrijednosti koje donosi to društvo: kulturnih, privrednih, političkih, državnih, obrazovnih itd.;
c) u procesu transformacije tradicionalnog društva, u kojem stanovništvo u većini (preko 90%) živi na selu, u malim seoskim zajednicama, masovno je nepismeno, sa zaostalom privredom, podijeljeno je u uske regije i pokrajine itd. Tek je primjena modernosti (napose na području privrede, modernih tehnologija, visoke građanske kulture, modernog školstva, uprave itd.) izmijenila taj tradicionalni svijet.

Napomena. Na tom se modernom društvu izgradila moderna hrvatska nacija i cjelokupan moderni svijet u njoj i moderne nacionalne vrijednosti: kulturne, privredne, političkog sustava, uprave, sudstva, obrazovanja, školstva, znanosti, tehnologije itd. Prihvaćanjem tih osnovica modernog društva, prema europskome modelu modernosti, Hrvatska i hrvatska nacija uklapale su se, korak po korak, u europski i svjetski poredak. Nema stoga sumnje da je moderno društvo potpuno izmijenilo identitet hrvatske nacije. Bile su to najvažnije promjene u novom vijeku, koje su se vrlo sporo ostvarivale. Taj razvoj (i modernog društva i moderne nacije) još uvijek nije završen.

12. Identitet modernog institucionalnog poretka u Hrvatskoj

Jedan od ključnih društvenih sustava, koji je utjecao na cjelokupno ustrojstvo života u suvremenom svijetu, jest *institucionalni poredak* (društveni, pravni, politički, državni, kulturni, privredni, obrazovni itd.) u kojem se neki narod nalazi, organizira i razvija. Taj tip identiteta u 19. stoljeću u Hrvatskoj nastaje:

a) u procesu izgradnje modernog društva (ponovimo: svih oblika i građanskog i civilnog, i kapitalističkog i industrijskog sustava) koji se ostvaruje vrlo sporo i u nejednakim ritmovima u pojedinim hrvatskim pokrajinama;
b) u procesu izgradnje modernog političkog sustava: parlamentarizma, trodiobe vlasti, izbornog sustava, višestranačkog sustava, sudstva, uprave itd.;
c) u procesu izgradnje hrvatske državnosti i moderne hrvatske države i njezinih institucija; posebno je tu važna hrvatska državnopravna tradicija, na koju se također oslanjaju u osnivaju najvažnijih političkih i državnih institucija u Hrvatskoj;
d) u tijeku izgradnje i organizacije novih/modernih građanskih nacionalnih institucija: društvenih, kulturnih, političkih, državnih, privrednih, osnovnog i srednjeg školstva, modernog visokog školstva, unutrašnje uprave, sudstva itd.;
e) u procesu izgradnje i organizacije socijetalne zajednice modernog društva.

Zaključak. To je, promatrajući dakako sve navedeno u cjelini, proces oblikovanja višestrukih identiteta koji su nastajali tijekom modernizacije sustava (društvenog, političkog, kulturnog, privrednog) i time izgradnje *kolektivnih identiteta* (političkih, državnih, kulturnih, nacionalnih i društvenih) u hrvatskoj sredini, koji su se neprekidno mijenjali. U tom dugom procesu izgradnje modernog svijeta (modernog društva i moderne nacije) nastaju, prvo, *individualni identiteti* – putem odanosti i lojalnosti i time pripadnosti pojedinaca tom nacionalnom kolektivitetu; drugo, *identiteti grupa* – putem odanosti i lojalnosti i time pripadnosti različitih društvenih grupa i elite tom kolektivitetu; treće, *kolektivni identiteti* – koji nastaju putem odanosti i lojalnosti i time pripadnosti hrvatskoj narodnoj zajednici; četvrto, *identiteti kolektiviteta* – koji nastaju tijekom izgradnje i razvoja moderne hrvatske nacije, socijetalne zajednice, hrvatske političke zajednice, hrvatske države i hrvatskoga društva. Uz to, i u vezi s tim, nastaju ovi mnogostruki identiteti: društveni, politički, državni, historijski, jezični,

kulturni, nacionalni i drugi. Svi ti mnogostruki identiteti, u međusobnoj povezanosti, tvore *dominantni identitet* (nacionalni kolektivitet i/ili dominantni identitet u odnosu na sve "druge" subetničke identitete u Hrvatskoj) koji nastaje, kao hijerarhijska struktura, unutar dominantne etnije: hrvatske nacije. Drugim riječima, dominantna etnija – preko: kompaktnog etničkog teritorija, izgradnje homogene nacionalne zajednice, njezina zasebnog društva, te društvenih odnosa i stanja, izgradnje pravnog i političkog poretka, zasebne nacionalne kulture, institucionalnog poretka i socijetalne zajednice – konstruira i izgrađuje i razvija *dominantni kolektivni identitet* (hrvatski nacionalni kolektivitet) u sklopu kojeg se formiraju i razvijaju svi ostali višestruki društveni identiteti. To su, kako vidimo, mnogostruki identiteti (pluralnog društva) koji se oblikuju unutar konkretnih društvenih odnosa i stanja, koji su bili izrazite životne orijentacije, jer su utemeljeni na zbilji, jer nastaju i razvijaju se unutar hrvatskoga društva i zasebnih mnogostrukih institucija, te suvremenike potiču na javnu djelatnost i organizaciju u konkretnoj sredini. Ti su mnogostruki identiteti nastali kao odraz složenih društvenih odnosa i stoga pluralnih društvenih stanja unutar Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije). Na njima se i izgradila i organizirala moderna hrvatska nacija, ali i različiti oblici nacionalnih sentimenata. Na svemu tome nastaje kolektivni nacionalni identitet. No, kao kolektivni nacionalni identitet, utemeljen na hrvatstvu kao kolektivitetu, postupno se javlja i izgrađuje u drugoj polovici 19. stoljeća, a zatim nastavlja u 20. stoljeću. Svi su ti identiteti, ponovimo, u stalnim promjenama.

B) HRVATSKI NARODNI i NACIONALNI IDENTITETI
Utjecaji povijesnih i tradicionalnih komponenata
Konstrukcija individualnih i kolektivnih identiteta

1. Identitet Hrvata i hrvatskoga naroda tijekom povijesti

Kao individualni i kolektivni identitet i/ili identitet kolektiviteta (naroda i narodne zajednice), taj tip identiteta u 19. stoljeću u Hrvatskoj nastaje:

a) u procesu razvoja spoznaje i svijesti o Hrvatima i hrvatskome narodu u povijesti;
b) na temeljima povijesnih predodžaba, sjećanja na pretke i prošlost;
c) na temelju tradicije hrvatskoga naroda (kulturne, političke i državnopravne);
d) pod utjecajem ideja i ideologija koje su razvijale mitove o prošlosti;
e) na temelju znanstvenih istraživanja o prošlosti Hrvata i hrvatskoga naroda.

2. Identitet hrvatske narodnosti

U 19. stoljeću u Hrvatskoj se najčešće upotrebljava pojam "narodnost":

a) kao sinonim za pojam etniciteta, za sve ono što se odnosi na narod;
b) kao sinonim za pojam i/ili identitet naroda uopće;
c) kao sinonim za pojam i/ili identitet hrvatskoga naroda i "hrvatske narodnosti".

Napomena. Pojam "narodnost" koristi se (gotovo u svim dokumentima, novinama i časopisima, saborskim spisima, političkim programima itd.) znatno više nego pojam nacija. Pojam nacija u hrvatskoj se javnosti pojavio tek 80-tih godina 19. stoljeća, ali su u svim tekstovima hrvatskih preporoditelja i javnih djelatnika i dalje dominantni pojmovi "narodnost" i "narod". U tom smislu, budući da su se zauzimali za *narod* i *narodnost*, za konstituiranje cjelovite i samostalne hrvatske narodne zajednice – dakle, kao posve nove moderne etničke/narodne zajednice, koja bi okupila sve segmente i sve pokrajine hrvatskoga naroda, u sklopu i na vrijednostima modernog društva – oni su se identificirali kao ***narodnjaci***, koji se bore za prava hrvatskoga naroda i za stanovništvo uopće na hrvatskome prostoru, bez obzira na njihovo etničko podrijetlo.[31] I to je jedan od njihovih identiteta jer su **identitet etnosa** (i hrvatskoga naroda i drugih subetnija ili etničkih skupina u Hrvatskoj) osnivali na "narodnosti" (dakle, na etničnosti i etnicitetu uopće) i "narodu",[32] koji treba da se organizira unutar moderne i cjelovite narodne zajednice. Dakako, pritom su stvarali ključne osnovice (moderne kulture, književnoga jezika, privrede, političkog sustava, školstva i obrazovanja, institucije i druge) za izgradnju moderne hrvatske nacije: moderne osnovice koje su, u tijeku njihove primjene, postupno transformirale tradicionalni život hrvatskoga naroda i izgradile novu etničku/ljudsku zajednicu: modernu naciju. O tome nema spora. Ali je ipak nužno imati na umu razlike između tih dvaju pojmova i entiteta: između ***narodnosti*** (koja se odnosi na etničnost i etnicitet uopće, na sve ono što se odnosi na narod kao stanovništvo u zemlji: i na dominantnu etniju i na sve subetnije ili etničke grupe) na jednoj strani, i ***nacionalnosti*** (koja se veže uz nacionalizam i modernu naciju) na drugoj strani. Da bismo stoga mogli upoznati izvorni proces njihove identifikacije, onakav kakav je bio u prošlosti, valja odgovoriti na pitanje: Jesu li oni bili **narodnjaci,** koji su etnički identitet osnivali na "narodnjaštvu" i patriotizmu te na solidarnosti s drugim ljudima i narodima, ili **nacionalisti,** koji su polazili: neki među njima od patriotizma, drugi od nacionalizma, treći od agresivnog nacionalizma koji su odbacivali svaku solidarnost s drugim narodima? Odgovor nije niti može biti jednoznačan. To je složen proces identifikacije pojedinaca, interesnih grupa, elite i političkih stranaka, kod kojih se dakako taj identitet, iz generacije u generaciju, stalno mijenjao. Prema tome, odgovor na to pitanje valja potražiti u temeljitom istraživanju etničkih i nacionalnih identiteta kod svih njih, a time i u temeljitom istraživanju etničkih struktura stanovništva na hrvatskom prostoru.

31 U hrvatskom narodnom preporodu i poslije hrvatskom nacionalnom pokretu, uz Hrvate koji su bili u većini, sudjeluju i neki pripadnici subetnija (češke, slovačke, slovenske, srpske itd.) koji su živjeli i djelovali u Hrvatskoj i vjerovali da i oni pripadaju hrvatskomu narodu kao političkom kolektivitetu.

32 U historiografiji se gotovo u pravilu pojam "narodnost" tumači kao nacionalnost ili nacionalizam, a pojam "narod", koji upotrebljavaju hrvatski preporoditelji, zamjenjuje pojmom "nacija". Dakako da to nije isto. Ako su se koristili pojmom "narod" onda ga u tom značenju moramo i analizirati.

3. Historijski identitet
Taj tip identiteta nastaje kao konstrukcija ideja historicizma:

a) kao predodžbe o povijesti: dugoj tradiciji, legendama, mitovima itd.;
b) kao predodžbe i/ili uvjerenja o etničkom podrijetlu i prvim počelima;
c) kao tradicija: politička, državnopravna i kulturna.

4. Identitet hrvatske tradicije: političke, državne, državnopravne
Taj tip identiteta u 19. stoljeću nastaje:

a) pod utjecajem hrvatske političke, državne i državnopravne tradicije, čiji je nosilac bio hrvatski narod, i njezinih temeljnih vrijednosti;
b) u procesu oblikovanja mnogih ideologija koje na različite načine tumače tu tradiciju (političku i državnopravnu) i njome se koriste u političke ciljeve.

Napomena. Taj je tip identiteta (hrvatske tradicije) prisutan kod svih političkih stranaka, pojedinaca i grupa. Nalazimo ga u svim saborskim spisima, mnogim dokumentima, političkim novinama i nacionalnim programima. Na toj su tradiciji hrvatski političari u 19. stoljeću osnivali pravo na cjeloviti hrvatski teritorij, na postojanje zasebnih nacionalnih institucija, a to su: Hrvatski sabor, vlada, banska čast, županijski sustav, sudstvo, unutrašnja uprava itd. To su bile, kako vidimo, konkretne vrijednosti na kojima su gradili svoj zasebni društveni i javni svijet. Ta je tradicija svjedočila o prošlosti hrvatskoga naroda na kojoj je gradio svoj identitet. Taj tip identiteta, koji zastupaju mnogi u hrvatskoj javnosti, valja temeljito istražiti. On je neobično važan u konstrukciji identiteta "prvoga" (Hrvata) i "drugih" nepripadnika toj tradiciji i povijesti hrvatskoga naroda, koji (kao "drugi" i nehrvati, kao etničke skupine) nemaju pravo na njezine temeljne vrijednosti na prostoru Trojedne kraljevine: na politički teritorij, unutrašnju upravu, nacionalne institucije, pravo suvereniteta na tom prostoru itd.[33]

C) IDENTITETI PATRIOTIZAMA – patriotizam kao identitet
Patriotizam kao tradicionalna pojava i kao moderni fenomen
Utjecaji državnih struktura, prava, ideje o domovini, ideologije

1. Identitet patriotizma u razdoblju predmodernog društva
Patriotizam (od lat. *patria*, domovina) znači rodoljublje, domoljublje, ljubav prema domovini i/ili svojemu narodu. Od tuda *patriot* – čovjek koji voli domovinu i narod, rodoljub, domoljub. Kao individualna i kolektivna pojava taj tip identiteta (patriotizam kao svijest o pripadnosti domovini i narodu) u hrvatskim pokrajinama pojavio se u 18. stoljeću preko njemačkog i talijanskog jezika (njem. *Patriotismus*, tal.

33 Na tom području, uz razvoj mnogih i različitih nacionalizama, nastaju mnogi stereotipi kod hrvatskih političara, javnih djelatnika i intelektualaca. S toga gledišta, to je područje uglavnom neistraženo.

patriottismo). Međutim, neke oblike patriotizma (odnos prema "domovini" i svom narodu) možemo tražiti od 15. stoljeća, ali i prije. Do 19. stoljeća u dokumentima ga nalazimo rijetko. Iskazuju ga pojedini intelektualci. Postoje najmanje četiri razine tog identiteta:

a) prvo, patriotizam na razini *pokrajinskog identiteta*, koje je stanovništvo (i u Hrvatskoj i u Slavoniji, i u Dalmaciji i u Vojnoj krajini, i u Istri) iskazivalo za svaku tu hrvatsku pokrajinu napose, pri čemu su pojedinci naglašavali svoju pripadnost i toj regiji i toj pokrajini još dugo u 19. stoljeću, sve do pojave hrvatskoga nacionalnoga pokreta, pa i poslije – sve do početka 20. stoljeća;[34]
b) drugi oblik patriotizma iskazuje se na razini Trojedne kraljevine (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) koju promatraju kao jedinstvenu hrvatsku kraljevinu, koja je prema njihovu shvaćanju nosilac hrvatske tradicije (kulturne, državnopravne i političke) pri čemu su je doživljavali kao svoju užu domovinu;
c) treću razinu patriotizma iskazivali su u odnosu prema *ugarskoj kruni* koja je bila ujedno i hrvatska kruna, tj. kao zajedničkoj hrvatsko-ugarskoj kruni;
d) četvrtu razinu patriotizma iskazivali su prema Habsburškoj monarhiji kao cjelini, kao svim narodima u njoj zajedničkoj državnoj zajednici.

2. Identitet patriotizma u epohi moderne i modernog društva

Patriotizam kao proces identifikacije s Hrvatskom kao užom domovinom, rodoljubljem i s hrvatskim narodom tek se pojavljuje u 19. stoljeću, napose nakon hrvatskoga narodnoga preporoda, a još više i jasnije nakon revolucije 1848./49. godine i zatim od 1860./61. godine dalje. Od tada se taj identitet (patriotizma) neprestano mijenjao. On je neobično važan za povijest hrvatskoga naroda u 19. i 20. stoljeću.
I u 19. stoljeću kod hrvatskih preporoditelja i raznih grupa nalazimo te četiri razine patriotizma koje smo naveli, ali se s vremenom sve više Trojedna kraljevina i/ili cjelovita i ujedinjena Hrvatska doživljava kao uža domovina Hrvata i hrvatskoga naroda i sve se više ističe patriotizam, domoljublje i rodoljublje.

D) INDIVIDUALNI, GRUPNI I KOLEKTIVNI IDENTITETI

Utjecaji prirodnih komponenata i modernizacije sustava
Oblikovanje individualnih, grupnih i kolektivnih identiteta

1. Oblikovanje individualnog identiteta

Postoje najmanje dva tipa individualnih identiteta koji su ovdje predmet naše rasprave: prvo, to su individualni identiteti koji nastaju uz konstrukciju etniciteta (a to su: i etnički i nacionalni individualni identiteti) i, drugo, individualni identiteti koji nastaju uz konstrukciju društvenih identiteta uopće (kulturni, politički, regionalni

34 O tome svjedoče svi popisi stanovništva, godišnji izvještaji mnogih škola, dokumenti o upisima na zagrebačko sveučilište, sudski spisi, mnoge novine i časopisi, programski spisi, brošure itd.

itd.). Važno je pritom istaknuti povezanost tih dvaju tipova identiteta, napose ako etnicitet prihvatimo kao model i način društvene organizacije, postojanja društvenog pluralizma te etničke i kulturne raznolikosti na hrvatskom prostoru. U svim tim odnosima i stanjima (i etničkim i kulturnim i društvenim) sve počinje s individualnim identitetom. To je golemo područje istraživanja i jedno od najvažnijih. O tome postoji obilje građe.

2. Oblikovanje grupnog i kolektivnog identiteta

Na razini međusobnih ljudskih odnosa (u ljudskoj zajednici i ljudskom društvu) i ujedno razvoja etnosa (neke etnije, subetnije, naroda, narodne ili nacionalne zajednice) proces identifikacije počinje konstrukcijom individualnog identiteta. Ali je i tu riječ, kako vidimo, o društvenim odnosima i stanjima, i o postojanju kolektiviteta. A tada su u pravilu individualni identiteti, a time i postojanje više osoba unutar neke etničke/ljudske zajednice, vezani uz nastanak i razvoj *grupnih i kolektivnih identiteta*, uz postojanje kolektiva i kolektiviteta. Taj tip identiteta nastaje na dvije razine:

a) prvo, u procesu oblikovanja identiteta "prvoga" (identifikacije "nas") koji nastaju putem *unutrašnje definicije* ljudi, elite ili stanovništva u cjelini: samodefinicije svoje prirode, povijesti, podrijetla, osobina, karaktera ili svoga identiteta i
b) drugo, u procesu oblikovanja identiteta "drugoga" (identifikacije "njih") koji nastaju putem *vanjske definicije*; ovdje su procesi identiteta usmjereni na "druge" (i prijatelje i neprijatelje) u kojima jedna grupa definira drugu, treću itd.
c) U stvarnom životu, napose kada je riječ o etnicitetu, i unutrašnja i vanjska definicija (identifikacija "nas" i "njih", tj. "naših" i "njihovih" identiteta) veoma su upletene jedna u drugu: one su dvosmjerne. Svaka etnička grupa i etnija definira i identificira "drugu" grupu i etniju, i obrnuto. Štoviše, svaki pojedinac, svako mjesto, svako selo, svaka grupa definira i identificira "drugog". To stanje i ti procesi prisutni su u svim hrvatskim pokrajinama i u svim regijama, u svim mjestima.

Napomena. Taj proces identifikacije može biti usmjeren na ego (na identifikaciju pojedinca) ili na grupu ili na kolektiv: na nastanak individualnog ili grupnog ili kolektivnog identiteta. Sve tri razine identifikacije međusobno su najuže povezane. Nadalje, identitet "prvoga", kada pojedinci ili društvene grupe definiraju sami sebe (svoje ime, svoju prirodu, svoje granice, svoja obilježja, svoju povijest itd.) pri čemu putem unutrašnje definicije i samoidentifikacije nastaju individualni ili grupni ili kolektivni identiteti, u pravilu je pozitivnog sadržaja. Dok identifikacija "drugoga", koja nastaje putem vanjske definicije, često sadrži negativne pojmove i negativna značenja: "drugi" (drugi pojedinac, drugo mjesto, druga etnička grupa, drugi narod, druga nacija, druga vjera, druga kultura, druga tradicija, drugi običaji itd.) na

našim se prostorima u 19. i 20. stoljeću često definiraju podrugljivim sadržajem ili izmišljenim nedostacima kao razlog za javni podsmijeh, ali dakako i obrnuto.

E) IDENTITET INTERESNIH GRUPA I ELITE
Utjecaji društva, društvenih struktura i interesnih grupa
Konstrukcija individualnih i grupnih identiteta_

1. Identitet interesnih društvenih grupa i skupina
Interesne grupe ili skupine (engl. *interest groups*, njem. *Interessengruppen*, franc. *groupes de intéressé*) su one društvene grupe ljudi koje se formiraju radi promicanja i zaštite posebnih interesa na različitim područjima života (privrede, politike, države, kulture, javnosti itd.). Razvitkom modernog društva, osobito od druge polovice 19. stoljeća dalje, ti se interesi umnožavaju i ukrštaju. Te interesne grupe imaju ključnu ulogu u javnom životu zemlje, napose kada je riječ o modernosti i izgradnji moderne hrvatske nacije i svih nacionalnih vrijednosti (kulturnih, privrednih, političkih itd.) koje tada nastaju. One se identificiraju prema svojem podrijetlu (plemićkom, staleškom, građanskom, socijalnom itd.), prema kraju odakle potječu ili prema svojem interesu (privrednom, političkom, kulturnom, financijskom itd.).
U svim je hrvatskim pokrajinama u 19. i 20. stoljeću, napose od kraja neoapsolutizma 1860./61. godine dalje, bilo više interesnih grupa, više elita, raznih političkih i privrednih društava i političkih stranaka, koji su se okupljali oko raznih programa, ciljeva i planova itd. Svaka od tih interesnih grupa i elita može se lako identificirati jer su se one najčešće same identificirale. Te su se interesne grupe okupljale oko određenih programa, gospodarskih ustanova, novčarskih ustanova, političkih novina, kulturnih časopisa itd. O tome imamo dovoljno dokumenata. To je također golemo područje istraživanja i veoma važno za hrvatsku povijest.

2. Identitet elita
Pojmom **elita** (franc. *élite* i lat. *eligere*, izabrati, odabrati) imenuje se grupa osoba "odabranih" i "najboljih" u nekoj ljudskoj zajednici ili ljudskom društvu, koje imaju utjecaj i kontrolu nad nekim, mnogim ili svim sektorima društvenog života.
U svim hrvatskim pokrajinama u 19. stoljeću, u svakoj generaciji i u svim razdobljima, nailazimo na izraženi elitizam i elite koje su bile okupljene oko različitih interesa i ciljeva: političke elite, poslovne elite, privredne elite, znanstvene elite, umjetničke elite itd. Elite i pripadnici elita najčešće su sami sebe identificirali. Bile su to uglavnom interesne grupe. Te su različite elite imale ključnu ulogu u životu Hrvatske.
Međutim, po svemu sudeći, čini se da te elite u Hrvatskoj sve do potkraj 19. stoljeća, kao ni elite u europskim državama, nije mnogo brinuo položaj većine stanovništva u zemlji: (1) poljoprivrednih radnika na selu koji, kako smo vidjeli, žive u tradicionalnom svijetu zaostale agrarne privrede, masovne nepismenosti, loših uvjeta stanovanja i ishrane itd. i (2) tvorničkih radnika i obrtnika u gradu. Naime, malo tada

ima pisanih i objavljenih tekstova u kojima elite opisuju taj položaj većine stanovništava, napose uvjete života seljaka i industrijskih radnika, a još manje su pokretale konkretne akcije (financijsku, socijalnu, medicinsku itd. pomoć) da bi se taj njihov položaj popravio.

F) VIŠEETNIČKI IDENTITETI U HRVATSKOJ
Utjecaj kulturne i etničke raznolikosti (pluralizma)
Utjecaj postojanja društvenog pluralizma i pluralnih društvenih odnosa
Konstrukcija individualnih, grupnih i kolektivnih identiteta

1. Identitet tradicionalnih etnija
Kako je rečeno, protomoderne etnije (na razini roda, plemena, etničkih skupina, etničkih zajednica i naroda) starije su od modernih nacija i nacija-država. Jer se nacije, kao homogene i cjelovite nacionalne zajednice, izgrađuju tek na osnovicama modernog društva. Ne prije, jer nisu postojale osnove modernosti i modernog društva. Postoje međutim najmanje tri etape razvoja i tri identiteta predmodernih etnija:

a) identitet onih koje su se pojavile u ranoj fazi povijesti čovječanstva, u prirodnim uvjetima rada i društva; tada nastaju protoetnije na razini etničkih skupina, rodova i plemena; u toj fazi Hrvati žive u pradomovini; to je razdoblje seoba slavenskih plemena i njihovih međusobnih utjecaja i dodira;
b) identitet predmodernih etnija koje su nastajale i organizirale se unutar predmodernih društava, napose unutar ranih feudalnih društava; Hrvati u toj fazi dolaze na prostor rimske Dalmacije i nastaje asimilacija slavenskih Hrvata sa slavenskim skupinama i antičkim stanovništvom; to je dugo razdoblje nastanka i početne organizacije hrvatskoga naroda unutar institucija političke zajednice i hrvatske države, na temeljima ranih europskih društava i europske kulture;
c) identitet hrvatskoga naroda unutar predmodernih društava, od ranofeudalnog, preko razvijenog feudalnog do kasnofeudalnog društva; to je dugo razdoblje povijesti hrvatskoga naroda i njegova razvitka na svim područjima. Tada se njegov identitet neprekidno mijenja, kao i njegova povijest u cjelini.

Napomena. Identitet tradicionalnih etnija, različitih oblika i organizacije, izgrađuje se i razvija unutar tradicionalnog društva, tradicionalne kulture i privrede, te tradicionalne organizacije života uopće. A to je razdoblje predmodernog društva.

2. Identitet modernih etnija: nastaje kao moderni fenomen
Svi oblici etnije (napose: narod i narodna zajednica i unutar nje subetničke grupe i skupine) sasvim se drugačije i organiziraju i razvijaju u epohi moderne i modernog

društva. To su sada etnije koje su nastajale u procesu modernizacije i transformacije tradicionalnog društva i tradicionalnih etničkih/ljudskih zajednica. Njihov identitet sada je, unutar modernog građanskog društva, posve drugačiji, on se neprestano mijenja, zajedno s promjenama njihova razvitka na svim područjima života. Sada njihov identitet, i uopće njihov razvoj, valja promatrati kao moderni fenomen.

U epohi moderne i modernog društva dakle nastaje:

a) moderna nacija i nacija-država i posve drugačija organizacija nacionalne zajednice koja stječe i razvija posve drugačiji identitet od naroda koji joj je prethodio i
b) posve drugačija organizacija i razvoj svih subetnija i njihovih supkultura unutar prostora na kojem nastaje moderna nacija i nacija-država.

Napomena. Unutar epohe moderne i modernog društva (unutar građanskog i civilnog, kapitalističkog i industrijskog sustava) nastaju posve nove moderne pojave i vrijednosti na mnogim područjima života zemlje (visoke građanske kulture, kapitalističke privrede, političkog sustava, moderne uprave, sustava školstva i obrazovanja, javnog djelovanja itd.) koje su omogućile posve drugačiju organizaciju svih oblika etnija, napose nacije i nacije-države. Njihovi identiteti su višestruki i posve drugačiji od ranijih etapa razvitka etnija. To vrijedi dakako i za hrvatsku naciju, ali i za sve subetnije u Hrvatskoj.

3. Identitet etnija i subetnija u Hrvatskoj (Trojednoj kraljevini)

Kako smo upoznali, uz hrvatski narod (Hrvate) i modernu hrvatsku naciju koja se na hrvatskom političkom prostoru izgradila kao dominantna etnija i/ili kao dominantan narod, u 19. stoljeću u Trojednoj kraljevini (Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji) postoji više subetnija i subetničkih skupina te etničkih identiteta i supkultura.

Među njima su po svojoj organizaciji najvažnije ove subetnije i njihove supkulture: ***srpska*** (Srbi u Hrvatskoj), ***slovenska*** (Slovenci u Hrvatskoj), ***češka*** (Česi u Hrvatskoj), ***mađarska*** (Mađari u Hrvatskoj), ***njemačka*** (Nijemci u Hrvatskoj), ***talijanska*** (Talijani u Hrvatskoj), ***austrijska*** (austrijski Nijemci u Hrvatskoj), ***rumunjska*** (Rumunji u Hrvatskoj), ***slovačka*** (Slovaci u Hrvatskoj), ***židovska*** (Židovi u Hrvatskoj), ***rusinska*** (Rusini u Hrvatskoj), ***romska*** (Romi u Hrvatskoj) i druge manje grupe.[35]

U drugoj polovici 19. stoljeća postoji više popisa stanovništva u Hrvatskoj i lako možemo istražiti brojnost svih tih subetnija i njihov položaj. Nakon sloma feudalizma, napose u razdoblju izgradnje modernog društva i modernog političkog sustava od kraja 1860. godine dalje, sve se te subetnije organiziraju, a neke od njih veoma dobro. Pokreću zasebne novine i časopise, političke stranke, banke i brojne privredne udruge. Njihov se zasebni identitet u 19. stoljeću posve izgradio.

35 O tome: popisi stanovništva: Statistički godišnjaci.

Napomena. U Trojednoj kraljevini, tj. u svim hrvatskim pokrajinama, tada, ali i prije i poslije, postoji dakle kulturna i etnička raznolikost (pluralizam), a ujedno i društveni pluralizam. Razvijaju se i izgrađuju višestruki društveni, etnički i nacionalni identiteti. Međusobni odnos dominantne etnije (hrvatskoga naroda) i svih tih subetnija i njihovih supkultura veoma je složen. Pred nama je veliki izazov da sve to temeljito istražimo.

G) IDENTITET VJERE I VJERSKIH ZAJEDNICA

Utjecaji vjere, vjerske zajednice i tradicije
Konstrukcija individualnih, grupnih i kolektivnih identiteta

1. Vjerski identitet

Uz kulturnu i etničku raznolikost (pluralizam) i ujedno društveni pluralizam, u Trojednoj kraljevini (Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji) u 19. stoljeću postojala je i vjerska raznolikost, tj. i vjerski pluralizam. Vjerski je identitet bio katkada veoma važan u određenju etničkog identiteta, napose ako vjeru promatramo i sa šireg gledišta kulture. Taj je vjerski (religijski) identitet bio veoma izražen, a kod nekih etnija i dominantan, kao na primjer kod Srba. O tome govore svi popisi stanovništva.

2. Identitet vjerskih zajednica u Trojednoj kraljevini

U Trojednoj kraljevini u 19. stoljeću postoje ove glavne vjerske zajednice i njihove organizirane crkve i njihovi vjernici: prvo, Rimokatolička crkva (rimokatolici: većinom Hrvati, te Nijemci, Mađari, Talijani, Slovenci i Slovaci); drugo, Grkokatolička crkva (grkokatolici: dijelom Nijemci, Mađari, Slovaci); treće, Grkopravoslavna crkva (grkopravoslavci: većinom Srbi, ali i određeni broj pripadnika drugih skupina); četvrto, Protestantska crkva (protestanti); peto, Izraelitska crkva (izraeliti: Židovi); šesto, Evangelička crkva (evangelici) i druge manje vjerske skupine i zajednice.[36]
Svaka od tih vjerskih zajednica (vjersku zajednicu čine: određena religija + crkvena organizacija i svećenstvo + vjernici) u Hrvatskoj u 19. stoljeću ima jasno izgrađen zasebni identitet: vjerski, religijski, kulturni, vanjska obilježja, zasebnu povijest, zasebnu crkvenu organizaciju, svećenstvo i posebnu arhitekturu, svoje vjernike, posebnu dogmu, a neke i zasebnu crkveno-školsku autonomiju itd.

Napomena. Na toj su vjerskoj zasebnosti gradili i etnički i kulturni identitet. Vjera i vjerski identitet često se izjednačuje s nacionalnim identitetom. U tom određenju identiteta ne smijemo pretjerati. U 19. stoljeću etnički se identitet najčešće određivao pripadnošću: vjeri i materinskom jeziku te prema pokrajini u kojoj je netko rođen. Nužno je temeljito istražiti sve te identitete u njihovoj međuovisnosti.

36 O tome: svi popisi stanovništva u Hrvatskoj; Gross 1985; Gross-Szabo 1992; *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske* 1998.

H) IDENTITET SLAVENSTVA – slavenstvo kao identitet

Utjecaji rodoslovnih struktura i slavenskog podrijetla (područje zbilje)
Utjecaji ideologije o slavenskoj solidarnosti (područje ideologije)
Konstrukcija individualnih, grupnih i kolektivnih identiteta

1. Općeslavenski identiteti: *etnički ili kulturni ili politički*

Što je slavenstvo, a što općeslavenski identitet?

Da bismo to istražili, moramo odgovoriti na pitanje: prvo, je li slavenstvo u prošlosti egzistiralo kao zasebni entitet i, drugo, s tim u vezi, postoji li općeslavenski etnički ili kulturni ili politički identitet? Drugim riječima, što je svim slavenskim narodima, kao Slavenima po podrijetlu, u 19. stoljeću bilo zajedničko i koje su ih vrijednosti (osim slavenstva i rodoslovnih slavenskih struktura, srodnosti podrijetla, jezika, običaja itd.) međusobno povezivale? Nužno je dakle promisliti postoji li taj općeslavenski identitet (slavenstvo kao cjelina) na razini zbilje kao zaseban *etnički* ili *kulturni* ili *politički* ili *društveni* entitet, tj. postoji li slavenstvo u cjelini kao *zasebna etnija* (kao makroetnija unutar koje bi postojale druge subetnije i supkulture), kao zasebna *kultura i/ili kulturna zajednica*, kao zasebna *politička zajednica* ili kao zasebno *društvo*? Kada je riječ o postojanju i/ili konstrukciji slavenstva, u Hrvatskoj su u 19. stoljeću postojala *dva tipa slavenskih identiteta*: prvi, identiteti na razini zbilje, čije su osnovice općeslavenske rodoslovne strukture i slavensko podrijetlo i, drugi, identiteti na razini ideologije, koji su dakako nastali u procesu nastajanja ideologije slavenstva uopće. U prvom je slučaju riječ o stvarnosti: Hrvati su slavenskog podrijetla i njihov slavenski identitet (s kojim su se identificirali kao *Slaveni* u odnosu prema srodnim slavenskim narodima i spram "stranaca" neslavena) jasno je izražen tijekom mnogih stoljeća. Taj su slavenski identitet trajno iskazivali putem srodnosti slavenskog jezika, slavenskih običaja i običajnog prava, unutrašnjeg ustrojstva, slavenske mitologije itd. Nadalje, što je veoma važno, i stranci su ih vidjeli i doživljavali kao Slavene. O tome postoji opsežna građa, od arheoloških nalaza, preko materijalne kulture do diplomacije i mnogih zapisa; riječ je o vrlo složenom slavenskom identitetu na području jezika, kulture, običaja, vjere itd.[37]

Drugi tip općeslavenskog identiteta nastaje putem uvjerenja, a prenosi se iz generacije u generaciju od 15. do 20. stoljeća s različitim sadržajima, o trajnom postojanju: (1) *slavenskog zajedništva* u davno doba, koje dokazuje postojanje općeslavenskih jezičnih, etničkih, kulturnih i vjerskih zajedničkih osnovica; (2) *slavenskih rodoslovnih struktura*, tj. postojanju jedinstva slavenskog podrijetla, "krvi" i jezika i (3) uvjerenja da to slavenske narode blisko međusobno povezuje i da im daje solidne temelje za blisku suradnju u suvremenosti i budućnosti. Međutim, u hrvatskoj se javnosti u 19. stoljeću putem ideologije, koju iznose hrvatski preporoditelji tijekom kulturnog i političkog pokreta, napose ističe uvjerenje da hrvatski narod pripada slavenstvu, da su i Hrvati slavenskog podrijetla, da pripadaju slavenskom "stablu" i

37 Budak (ur.) 1995: više radova i literatura o tome u tom zborniku.

da hrvatski narod ima poseban identitet (i slavenski i hrvatski) u odnosu na "strance", napose u odnosu na neslavene koji ih okružuju: Mađare, Nijemce, Talijane i Turke, ali i u odnosu na one "strance" (neslavene) koji žive u hrvatskoj sredini. Zato su oni, u potrazi za moralnim osloncem na taj slavenski svijet, isticali brojnost Slavena, a prema njihovu uvjerenju ima ih najmanje 80 milijuna, te naglašavali njihovu teritorijalnu rasprostranjenost, napose u odnosu spram "drugog" neslavenskog svijeta: germanskog, romanskog, mađarskog itd. Vjerovali su da postoji međusobna solidarnost svih slavenskih naroda, a da bi to potkrijepili iskazivali su različite ideje o jednom slavenskom narodu, jednom slavenskom jeziku, o njihovu zajedničkom cilju i težnji za solidarnošću i povezanošću svih slavenskih naroda itd., u čemu se ogledaju različite ideje od slavenstva preko sveslavenstva do panslavizma.[38]

Napomena. To su kompleksni i višestruki identiteti. Valja ih temeljito istražiti. Na jednoj strani, kada je riječ o rodoslovnom slavenskom podrijetlu, nosilac slavenskog identiteta bio je cjelokupan hrvatski narod. Hrvate je tijekom stoljeća taj općeslavenski identitet (preko slavenskog etničkog podrijetla, "krvi", jezika, običaja, običajnog prava, etniciteta itd.) predstavljao spram "stranaca" neslavena. Napose je tu važna konstrukcija identiteta "drugoga". Nositelj drugog tipa slavenskih identiteta je malobrojna elita, hrvatski intelektualci. Međutim, osim isticanja rodoslovnih slavenskih struktura i općeslavenstva, hrvatski se preporoditelji u tom slučaju, kada je riječ o 19. stoljeću i o stvaranju novoga modernoga svijeta i posve novih etničkih/ljudskih zajednica, nisu mogli pozvati ni na jednu konkretnu zajedničku životnu vrijednost (ni pravnu ni kulturnu ni političku niti bilo koju drugu) koja bi obuhvatila i međusobno povezala sve slavenske narode u neku novu zajednicu u suvremenosti. Bili su svjesni da Slaveni (svi slavenski narodi) nisu imali, niti će to postići, jednu zajedničku državu, jednu političku zajednicu, jedinstveni jezik, jedinstvenu kulturu, jedinstvenu vjeru itd. Taj je slavenski identitet (različitog sadržaja, koji se s vremenom mijenjao) ostao na razini ideologije i uvjerenja i nije se pokazao, ni na jednoj razini u modernom svijetu, u svojoj životnoj stvarnosti, u zbilji, osim kako je rečeno postojanja rodoslovnih slavenskih struktura i slavenskog podrijetla. Drugim riječima, općeslavenstvo nije postojalo niti se u suvremenom svijetu moglo izgraditi kao zaseban entitet: ni etnički ni kulturni ni politički ni privredni ni društveni niti bilo koji drugi. Te su činjenice i te realnosti bili posve svjesni hrvatski preporoditelji. To svakako moramo imati na umu kada govorimo o slavenstvu i slavenskom identitetu u hrvatskoj prošlosti, napose u 19. stoljeću.[39]

38 Šidak 1973; Šidak i drugi 1988; Šicel 1997; Stančić 2000; Korunić 1989; Korunić 1992.

39 Ta dva tipa slavenskog identiteta valja temeljito istražiti. Napose je važan prvi tip identiteta jer je tada riječ o povijesti hrvatskoga naroda od njegovih najranijih razdoblja do suvremenosti. Riječ je o veoma složenim istraživanjima koja moramo utemeljiti putem suvremene kritičke znanosti.

2. Južnoslavenski identitet: *etnički ili kulturni ili politički*

Što je južnoslavenstvo, a što južnoslavenski identitet? Je li u 19. stoljeću postojao južnoslavenski etnički i kulturni identitet? Je li se tada izgradio kao individualni i kolektivni (etnički ili kulturni ili politički) identitet?

Taj tip identiteta možemo upoznati ako najprije odgovorimo na slijedeća pitanja: Je li u 19. stoljeću, ali i prije i poslije, južnoslavenstvo postojalo kao zasebni entitet? Jesu li ga suvremenici (kako u Hrvatskoj tako i u drugim sredinama na južnoslavenskom prostoru) tako doživljavali? Drugim riječima, je li tada južnoslavenstvo u zbilji postojalo kao zasebna cjelina: ***etnička*** cjelina (kao cjelovita i/ili jedinstvena etnija) ili ***kulturna*** cjelina (kao jedinstvena kultura ili kulturna zajednica) ili ***politička*** cjelovitost (kao politička cjelina ili kao politička zajednica) ili kao ***teritorijalna*** cjelovitost (kao jedinstvena teritorijalna cjelina) ili ***društvena*** (kao zasebno društvo)? Jesu li tomu težili?

Poseban tip južnoslavenskog identiteta, koji se u mnogim pojedinostima i sadržajima iz generacije u generaciju mijenjao, nastaje u Hrvatskoj u 19. stoljeću kao konstrukcija različitih slavenskih ideja i napose južnoslavenske ideologije, čija se osnova također stalno mijenjala, a sadržaj tog identiteta jest:

a) uvjerenje o postojanju ne samo slavenskog zajedništva i slavenskih rodoslovnih struktura uopće, nego napose južnoslavenskog zajedništva i ujedno južnoslavenskih rodoslovnih struktura, koje su uže od općeslavenskih;
b) uvjerenje da sve južnoslavenske narode međusobno povezuje: relativno kompaktan teritorij, zajednička veza preko antičkog stanovništva (antičkih Ilira) koje su zatekli pri doseljenju na njihov prostor, te zajedništvo slavenskog podrijetla, "krvi" i jezika, običaja i običajnog prava, stara slavenska mitologija itd.;
c) uvjerenje o postizanju solidarnosti i međusobne suradnje južnoslavenskih naroda i ujedno uvjerenje da će se ta suradnja postići u budućnosti; iako su to uvjerenje iskazivali, znali su da na tom području nisu mnogo postigli;
d) uvjerenje i/ili ideja o mogućnosti stvaranja novih zajedničkih kulturnih osnovica (na području novoga književnoga jezika, književnosti i kulture) oko kojih bi se u budućnosti udružili svi južnoslavenski narodi;
e) ideja o stvaranju političkog programa o udruživanju južnoslavenskih naroda; prvi takav politički program nastao je u Hrvatskoj za revolucije 1848./49. godine: o udruživanju ujedinjene Hrvatske s ujedinjenom Slovenijom i srpskom Vojvodinom unutar konfederalne Habsburške monarhije.[40]

Napomena. Nositelji konstrukcije južnoslavenskog identiteta (na razini ideologije) bila je malobrojna elita u Hrvatskoj. U tom procesu identifikacije, osim isticanja slavenskih rodoslovnih struktura i južnoslavenskih ideja, koje nisu imale čvrstu

40 Šidak 1973; Šidak 1979; Korunić 1989; Korunić 1992; Korunić 1997; Korunić 2000.

sadržajnu osnovicu niti izgrađen program, hrvatski se preporoditelji u 19. stoljeću nisu mogli pozvati na konkretne entitete utemeljene u zbilji (ni na kulturni ni pravni, ni politički ni privredni, ni društveni niti na bilo koji drugi entitet) kao na općejužnoslavenske životne vrijednosti koje bi obuhvatile sve južnoslavenske narode, jer ti entiteti i te vrijednosti u zbilji nisu postojali. Nisu im stoga, u procesu identifikacije, mogli iskazati odanost i lojalnost i na zbilji graditi južnoslavenski identitet. Postojale su samo maglovite ideje o tome, koje su se s vremenom mijenjale. No te ideje nisu prihvatili ni drugi narodi na tom području, a nije ih prihvatila, niti je to mogla, ni tzv. zaboravljena većina stanovništva u hrvatskim pokrajinama, napose stanovništvo koje živi na selu u tradicionalnom svijetu masovne nepismenosti, zaostale privrede, u malim seoskim zajednicama. Prema tim idejama, te bi posve nove osnovice (najprije na području zajedničke kulture) morali stvarati svi južnoslavenski narodi. Međutim, na tom području (izgradnje nove zajedničke kulture, novoga zajedničkoga književnoga jezika, pokretanja zajedničkih novina i časopisa, izgradnje jednoga političkoga sustava, jednoga obrazovnog sustava, utemeljenja zajedničke privrede i kapitala, izgradnje zajedničkih kulturnih, političkih i privrednih institucija i ustanova itd.) nisu učinili ništa konkretno, niti su to mogli. Zato se u zbilji nije mogla pojaviti, niti se pojavila, "jedinstvena" i cjelovita južnoslavenska etnija (ni kao etnička ni kao kulturna, ni kao politička ni kao ekonomska zajednica) niti se na njoj, budući da nije egzistirala ni kao životna zajednica niti kao entitet, mogao izgraditi južnoslavenski identitet utemeljen u zbilji. Prema tome, taj je tip identiteta (južnoslavenstva) postajao samo kao konstrukcija ideologije, koja se u 19. i 20. stoljeću, od generacije do generacije, stalno i neprekidno mijenjala. Bilo je dakle očito već tada, u 19. stoljeću, da južnoslavenstvo ne postoji kao zaseban entitet: ni kao etnička ni kao kulturna, ni kao politička niti kao društvena zasebna cjelina. Postojali su samo pojedini južnoslavenski narodi, svaki sa zasebnim nacionalnim identitetom. A to je vrlo poučno: sve identitete koji nisu utemeljeni na zbilji i time sve one koji nisu životni, s vremenom ih sama ta zbilja i realnost života odbaci kao neživotne.[41]

3. Identiteti ilirstva: *ilirstvo kao etnički i kulturni identitet*

Što je Ilirstvo, a što ilirski identitet? Kada nastaje i kako se razvija?

Kada je riječ o procesu identifikacije s ilirskim imenom tijekom dugoga vremena, postoji najmanje pet tipova ilirskih identiteta: prvi, koji se koristi u antičkom razdoblju; drugi, koji su iskazivali hrvatski humanisti i intelektualci od 16. do 18. stoljeća; treći, koji se koristi u diplomaciji i službenim spisima, te u geografskim, književnim i znanstvenim djelima kao i u putopisima od srednjega vijeka do 19. stoljeća; četvrti, koji je nastao u razdoblju Napoleonovih Ilirskih provincija početkom 19. stoljeća i, peti, koji je nastajao u 19. stoljeću u procesu konstrukcije ideologije ilirizma, ideologije koja nastaje za vrijeme ilirskog pokreta od 1835. do 1848. godine.

41 Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1998; Korunić 1999; Korunić 2000.

a) Prvi tip ilirskih identiteta (klasični ilirski nazivi: Iliria, Illyricum, Illyricum Magnum, Illyricum orientale i drugi) nastaje u antičkom svijetu, a govori o prostoru, narodu i jeziku na teritoriju antičke provincije Ilirije.

b) U drugom slučaju, hrvatski humanisti u 16. i 17. stoljeću, polazeći od antičke tradicije, rabe ilirske nazive (Ilirik, Illyricum, Illiria, Iliri, Natio illyrica, ilirski jezik, lingua Illyrica) da bi identificirali: "ilirski" prostor, njegovo stanovništvo ("ilirski" narod) i "ilirski" jezik tog stanovništva na širokom prostoru od Istre do današnje Albanije i od Jadranskog mora do Dunava, pa čak i dalje na sjever. U tom procesu identifikacije ti su humanisti izgradili uglavnom dva tipa općih "ilirskih" identiteta unutar kojih su se nalazili mnogi drugi: *prvi tip ilirskog identiteta ima uži opseg*, a njime su pokušali odrediti hrvatski etnički i politički prostor, njegovo stanovništvo i narod, jezik tog naroda i njegovu prošlost; *drugi tip ilirskog identiteta ima širi opseg* i njime su pokušali odrediti južnoslavenski i još širi slavenski teritorij, narod i jezik tog naroda. Za našu je temu važno zašto su to radili: prvo, da bi uspostavili kontinuitet s razdobljem antike i, drugo, da bi pokazali da su Hrvati (i kao Iliri i kao Slaveni) na dalmatinskom prostoru punopravni baštinici antičke prošlosti. Pritom su Dalmaciju uklopili u hrvatsku zajednicu, ali su je povezali i s još širom slavenskom cjelinom, pokazujući njezinu pripadnost Europi, a ujedno i slavenstvu u cjelini.[42]

c) Treći tip ilirskih identiteta nastaje u dugom razdoblju identifikacije prostora, naroda i jezika na hrvatskome teritoriju koji se nalazio unutar ugarske krune, Habsburške monarhije i jedno vrijeme (Dalmacija) u posjedu Venecije. Sadržaji tih ilirskih imena i naziva – tj. identiteta etnosa, kulture, jezika i prostora – veoma su različiti. Moramo stoga biti vrlo oprezni u istraživanju i tumačenju "ilirskih" identiteta, napose u odnosu spram drugih etničkih i kulturnih identiteta na tom prostoru: slavensko-ilirskih, slavenskih, slovinskih, hrvatskih, srpskih i drugih. To je područje slabo istraženo s gledišta etničkog identiteta, a ono što jest nije na razini suvremene kritičke znanosti, teorije i znanstvenih modela.

d) Četvrti tip ilirskih identiteta nastaje u razdoblju organizacije Napoleonovih Ilirskih provincija početkom 19. stoljeća. Tada se politički teritorij, sastavljen od dijela hrvatskih i slovenskih zemalja, naziva ilirskim, a ujedno i stanovništvo na tom teritoriju, narod tog teritorija i njegov jezik, te mnoge institucije i ustanove. U procesu identifikacije tada se dakle *ilirskim imenom definira*: poseban teritorij (identitet teritorija), njegovo stanovništvo (etnički identitet), jezik i kultura tog stanovništva (kulturni identitet) i politička zajednica (Ilirske provincije).

42 O tome pišu dalmatinski humanisti: J. Šižgorić, L. Crijević, V. Pribojević, I. Lucić i drugi. Njihova ćemo djela s gledišta etničkog i kulturnog identiteta analizirati u posebnom radu.

e) Peti tip ilirskih identiteta nastaje u 19. stoljeću, poglavito u razdoblju ilirskog pokreta, tj. za vrijeme hrvatskoga narodnoga preporoda.[43]

Napomena. Ovdje nas zanima peti tip ilirskih identiteta. Kao i u slučaju južnoslavenskog tipa identiteta, ni sada se u zbilji nije pojavila, niti se mogla izgraditi, a nije se pojavila ni prije, jedna cjelovita ilirska etnija: ilirstvo kao etnički ili kulturni entitet: kao etnička/ljudska zajednica. Zato se tada, u 19. stoljeću, o čemu je ovdje riječ, nije mogao izgraditi ni ilirski identitet utemeljen u zbilji. Postojao je samo kao konstrukcija ideologije ilirskog pokreta, koja se mijenjala i posve različito shvaćala. Napose se nije mogla pojaviti ilirska etnija kao makroetnija, unutar koje bi postojale subetnije i supkulture: pojedini južnoslavenski narodi.

4. Identitet austroslavizma: kulturni i politički identitet

Austroslavizam je, kao politički program i kao europski projekt, unio posve nov sadržaj u konstrukciji društvenog i nacionalnog identiteta u Hrvatskoj.

Postoje dva tipa austroslavističkih identiteta: prvi, koji nastaje u procesu kulturne identifikacije Slavena u Habsburškoj monarhiji i tada austroslavizam ima kulturni identitet i sadržaj i, drugi, koji nastaje unutar austroslavističkog političkog programa i tada (1848./49. godine) austroslavizam ima politički identitet.

a) U prvom slučaju, kulturni tip austroslavističkog identiteta, kada se ističu međusobne etničke, jezične, kulturne i rodoslovne veze Slavena u Habsburškoj monarhiji, možemo naći ne samo kod Čeha i Slovenaca, nego i u tekstovima koji su nastali u Hrvatskoj za vrijeme hrvatskoga narodnoga preporoda od 1835. do 1848. godine.[44]

b) Politički tip austroslavističkog identiteta nastao je kod Čeha za revolucije 1848./49. godine.[45] I u Hrvatskoj se politički program austroslavizma pojavio za revolucije 1848./1849. godine, a obilježja su mu: a) nastao je kao odjek općih zbivanja u Monarhiji, napose nakon rušenja feudalnog poretka i prihvaćanja osnovica posve novoga građanskoga društva; b) tada se austroslavizam pojavljuje kao moderni politički program koji su zastupali svi slavenski narodi u Monarhiji i unose ga u svoje nacionalne i političke programe; c) taj program polazi od gledišta da je većina stanovništva u Monarhiji slavenskog podrijetla, da je dakle Monarhija pretežno slavenska država i da je nužno da u njezinu uređenju, uz druge narode, i oni imaju važnu ulogu; d) taj program teži očuvanju Monarhije, ali traži njezino preuređenje u modernu konfederalnu demokratsku državu, u kojoj bi svi narodi bili ravnopravni; e) taj je program predviđao međusobno političko udruživanje ujedinjene Hrvatske (i hrvatskoga naroda)

43 Smičiklas 1885; Šurmin 1903.–04; Šišić 1913; Fancev 1933; Barac 1954; Šidak i sur. 1988; Kolo 1966, br. 8–10; Šicel 1997; i literatura u tim radovima.

44 Šidak 1979; Šidak i drugi 1988; o tome ćemo raspravljati u posebnom radu.

45 Šidak 1979; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1999; Markus 2000.

s ujedinjenom Slovenijom (sa slovenskim narodom) i srpskom Vojvodinom (i Srbima) u jednu subfederalnu jedinicu u Monarhiji; f) napokon, taj program svjedoči o jasnom opredjeljenju za organizaciju života unutar Monarhije i ujedno o opredjeljenju za trajne europske vrijednosti koje donosi epoha moderne i modernog građanskog društva, a to su: opće građanske slobode, demokracija, parlamentarizam, sustav slobodnih izbora, trodioba vlasti itd.

c) Taj program nadalje počiva na ideji o solidarnosti svih slavenskih naroda u Monarhiji, napose južnoslavenskih (Hrvata, Slovenaca i Srba), na uvjerenju da sve Slavene u Monarhiji međusobno veže slavensko etničko podrijetlo, srodni slavenski jezici, slavenski običaji i običajno pravo, slavenska mitologija itd.

Napomena. Prvo, austroslavistički tip kulturnog identiteta izgrađen je na pretpostavci o kulturnoj srodnosti (na području slavenskih jezika, slavenskog podrijetla, tradicije, slavenske mitologije, običaja itd.) svih Slavena u Monarhiji. Drugo, austroslavistički tip političkog identiteta izgrađen je za revolucije 1848./49. godine na političkom programu koji je predviđao: izgradnju i organizaciju zasebnih političkih zajednica i zasebnih nacionalnih država, a zatim njihovo udruživanje u demokratsku konfederaciju unutar preuređene Monarhije; svaki narod imao bi vlastitu političku zajednicu, unutar koje bi sačuvao i izgrađivao individualnost i zaseban identitet na području jezika, kulture, političkog sustava, političkih i kulturnih institucija, političke zajednice, nacionalne države i/ili nacije-države itd.; prema tom političkom programu, ujedinjena Hrvatska, kao zasebna politička zajednica i kao hrvatska država, udružila bi se s ujedinjenom Slovenijom i srpskom Vojvodinom u posebnu subfederalnu jedinicu, ali bi svi oni (i Hrvati i Slovenci i Srbi u Monarhiji) sačuvali svoju individualnost i zaseban nacionalni identitet. Taj je tip identiteta imao veliko značenje u konstrukciji posebnih nacionalnih identiteta kod svih Slavena, napose južnoslavenskih u Monarhiji. Polazio je od konkretnih vrijednosti i individualnosti svakoga naroda. Taj tip identiteta kod Slavena otkriva zaseban nacionalni identitet i njihovu složenu međuovisnost. U svakom slučaju, austroslavizam kod hrvatskoga naroda konstruira posve nov i posve jasan građanski tip nacionalnog identiteta. Nadalje, austroslavistički projekt – koji su prihvatili hrvatski političari za revolucije 1848./49. godine i unijeli ga u hrvatski nacionalno-politički program, čime su posve jasno odredili nacionalnu individualnost – unosi više jasnoće i u shvaćanju južnoslavenske ideje i ideologije. Prvo, sada je jasno da hrvatski političari i hrvatska javnost polazi od nacionalno-političke individualnosti hrvatskog naroda, od zasebne političke zajednice i države; već tada je dakle jasno da južnoslavenska ideja nije bila nacionalna, niti je možemo tako shvatiti i tumačiti. Drugo, hrvatska se javnost (novine, časopisi, političke stranke, županijske skupštine i Hrvatski sabor) za revolucije 1848./49. godine opredijelila za srednjoeuropski prostor: za ostanak unutar Habsburške monarhije. Taj austroslavistički projekt to jasno pokazuje.[46]

46 O tome postoji obilje izvora. Nužno je sve to istražiti s gledišta etničkog, nacionalnog i društvenog identiteta. To nam donosi posve nove spoznaje. Usp. Šidak 1979; Korunić 1989; Korunić 1991; Korunić 1992; Korunić 1999; Korunić 2000; Markus 2000; Markus 2001.

I) IDENTITET KULTURE – kultura kao identitet

Identiteti koji određuju pripadnost određenoj kulturi i civilizaciji
Utjecaji određene kulture i civilizacije – kulturni krugovi
Identitet, etnicitet, kulturna građa i društvo

1. Kulturni identitet: kulturna građa i etnicitet

Kulturu (kao pojam i kao entitet) možemo promatrati kao ukupnost duhovne, moralne, društvene i proizvodne djelatnosti. Budući da ovdje raspravljamo o etnicitetu i etničkom i nacionalnom identitetu, određenu razinu *kulture* i *kulturni identitet* možemo upoznati u procesu istraživanja sadržaja *duhovnog razvoja* pojedinaca i etničkih skupina u nekoj zajednici (etničkoj, narodnoj ili nacionalnoj) napose u odnosu prema "drugome": prema drugom pojedincu, drugoj etničkoj grupi, drugom narodu ili drugoj naciji i drugoj kulturi. Da bismo to postigli, nužno je upoznati sadržaj *kulturne građe* koju posjeduje neka etnija, a to su: jezik, religija, običaji, običajno pravo, tradicija, materijalna kultura itd. U tom smislu kulturu i kulturni identitet valja promatrati najmanje s dva aspekta:

Prvo, s gledišta odnosa kulture i etniciteta, tj. kulturnog sadržaja etniciteta. Već je davno uočeno da se između ***etniciteta*** (i svih oblika etnije, naroda i nacije, njihova podrijetla, organizacije, identiteta) i ***kulture***, a ujedno i kulturne i etničke raznolikosti, ne smije postaviti prosta jednakost: A = B. Drugim riječima, da etnicitet i kulturu ne možemo izjednačiti i učiniti jednakim i postaviti ih u isti red vrijednosti, dakle da ne možemo zaključiti: etnicitet = kultura i obrnuto. Kultura jest važna za razvoj etnosa i etniciteta, ali ne i apsolutno dominantna vrijednost.[47] U tom smislu nema i ne može biti *kulturne nacije*, kako to neki znanstvenici tvrde, jer se njezin identitet, kako smo vidjeli, osniva na mnogim vrijednostima i na društvenoj organizaciji.[48]

Drugo, zato valja istražiti uzajamnu ovisnost kulture, društva i etniciteta. A pokazali smo da na razvoj etnosa (napose: etničkih skupina, naroda i nacije i njihova identiteta) utječu mnoge vrijednosti, ali da društvo (društveni sustavi i njihova struktura) i društvena organizacija etniciteta i etnosa imaju ključnu ulogu u tome razvoju. Napose je to važno za moderno građansko društvo, koje potpuno transformira etničku/ljudsku zajednicu te mijenja razvoj i organizaciju etnosa u 19. i 20. stoljeću.

Napomena. Nema dakle sumnje da je kultura uopće neobično važna za istraživanje razvoja etnosa i etniciteta, napose etničkog i nacionalnog identiteta. No u tome moramo biti veoma oprezni. Kada je riječ o istraživanju etničkog i nacionalnog identiteta u Hrvatskoj, *kulturnu građu* valja promatrati na dvije razine: prvo, na razini tradicionalne kulture i, drugo, na razini moderne građanske kulture.

47 Bart 1969; Jenkins 1997; Handelman 1977.

48 Korunić 1999; Korunić 2000; o toj koncepciji: Cipek 2001; Stančić 2002.

2. Tradicionalni (naslijeđeni) kulturni identitet: kulturna građa

Tradicionalna narodna kultura jest stoljetna *kulturna građa* hrvatskoga naroda, koji je (njegov veći dio stanovništva) do početka 20. stoljeća živio na ruralnom području. Ta kulturna građa ili narodna kultura sadržava: govorni neknjiževni jezik hrvatskoga puka, početke i razvoj predmoderne pismenosti i obrazovanja do kraja 18. stoljeća, slavenske običaje, običajno pravo, tradiciju mjesta i regija, način života uopće, prehranu, gradnju kuća i stanovanja, obradu zemljišta i razvoj privrede uopće, izradu posuđa, oruđa itd.

Ta tradicionalna kulturna građa (i narodna kultura i tradicionalni kulturni identitet) kod hrvatskog je naroda, na njegovu etničkom i hrvatskom prostoru, od regije do regije, bila veoma različita. Na hrvatskom etničkom i političkom prostoru postoje najmanje četiri regije ili areala koji su imali dosta različitu kulturnu građu ili tradicionalnu kulturu: prvo, istočnoslavonski areal; drugo, sjevernozagorski areal; treće, zapadni ili primorski areal i, četvrto, južni ili dalmatinski areal. Neki su od tih areala (i njihova kulturna građa) bili srodniji susjednim regijama drugoga naroda (na primjer zagorski areal susjednim Slovencima) negoli između sebe, na primjer zagorski i dalmatinski.[49] Valja temeljito istražiti sve te bogate sadržaje tradicionalne kulture i njihove identitete, ali i njihovu transformaciju prema višim oblicima suvremene građanske kulture.

Napomena. Na toj su se različitosti regija izgrađivali različiti *regionalni identiteti* u hrvatskim pokrajinama. No, regije i regionalni identiteti, a ujedno i ta regionalna i međusobno različita tradicionalna kulturna građa, nisu mogli preuzeti ulogu integracije hrvatske nacije i ulogu modernizacije njezine kulture. To su stvorile tek osnovice koje donosi epoha moderne i modernog društva, tj. tek nakon izgradnje visokokulturnog sustava ili sustava visoke građanske kulture.

3. Moderni (stečeni) kulturni identitet: moderna kultura građa

U epohi moderne i modernog društva (i građanskog i civilnog, i kapitalističkog i industrijskog sustava) nastaje i razvija se posve nova građanska kultura i civilizacija na globalnoj i nacionalnoj razini, koja je dakako izrasla iz prijašnjih dostignuća (velikih epoha od humanizma i renesanse preko protestantizma, klasicizma i prosvjetiteljstva do romantizma), ali je ipak izgrađena i organizirana na posve novim osnovicama: na sustavu moderne građanske kulture; na sustavu moderne kapitalističke i industrijske privrede i nove tehnologije; na demokratskom političkom sustavu; na sustavu moderne države i uprave; na prirodno-pravnoj teoriji, međunarodnom pravu i nacionalnom suverenitetu; na parlamentarizmu, trodiobi vlasti itd.

Taj sveopći razvoj i moderni sustavi, na koje utječe ostvarenje projekta moderne i modernog građanskog društva, stvara i izgrađuje, u stalnim promjenama, kod svakog naroda napose, nove osnovice građanske kulture: novi moderni književni jezik, modernu književnost, opću pismenost i obrazovanje, utječe na razvoj školstva

49 Usp. o tome: Gavazzi 1978, 184-194.

od osnovnog preko srednjeg do modernog sveučilišta, razvoj nacionalne znanosti i umjetnosti, potiče utemeljenje nacionalnih kulturnih institucija itd.

Napomena. Hrvatski je narod sve te ključne moderne kulturne osnovice utemeljio već u 19. stoljeću: osnove modernoga standardnoga književnoga jezika, osnove suvremene nacionalne književnosti i lijepe umjetnosti uopće, modernoga graditeljstva, brojne moderne kulturne i znanstvene institucije, moderne osnovne i srednje škole, moderno hrvatsko sveučilište, akademiju znanosti i umjetnosti, muzeje, institute, narodna kazališta, brojna kulturna društva, pokrenuo je brojne književne i znanstvene časopise i novine, galerije, osnove moderne znanosti i umjetnosti, započeo izgrađivati moderna urbana središta itd. A sve to zajedno znači posve novu razinu kulture i kulturne građe, koja je namijenjena cjelokupnomu hrvatskomu narodu i koja je, prvi put u povijesti, postupno okupljala sve njegove segmente u novu cjelovitu kulturnu zajednicu. Tek je ta moderna građanska kultura i kulturna građa postupno, korak po korak, prevladala supkulturni regionalizam koji je stoljećima postojao kod hrvatskoga naroda. Nema dakle sumnje da se na tim modernim osnovicama oblikuje nova kultura i kulturni identitet. Ta moderna (stečena) kulturna građa, koja je nastala i neprestano se razvija u epohi moderne i modernog društva, tijekom 19. i 20. stoljeća, daje hrvatskomu narodu kako novu kulturu i nov kulturni identitet tako i osnove za kulturnu homogenizaciju hrvatske nacije, za njezinu kulturnu integraciju, dakako uz proces političke i ekonomske integracije. Ta nova nacionalna kultura i na njoj utemeljen kulturni identitet hrvatske nacije na razini je globalne kulture, pa time postaje integralnim dijelom općeeuropske kulture i civilizacije. To je golemo područje istraživanja. Svako razdoblje je drugačije, jer svaka generacija stvara nove sadržaje i nove kulturne vrijednosti, nove identitete. Ali i ovdje valja istaknuti važnost te moderne kulture: hrvatski je narod u cjelini mogao prihvatiti i u svojoj sredini izgraditi svijet modernosti (moderno društvo, modernu naciju, sustav kapitalističke privrede, industrijsku revoluciju, industrijalizaciju zemlje, modernu tehnologiju, modernu upravu, sudstvo itd.) samo tom modernom građanskom kulturom, razvojem opće pismenosti i obrazovanja. A to je važno i danas.

J) IDENTITET "DRUGOGA" U HRVATSKOJ

Utjecaji ideologije, etniciteta, etnija, naroda i nacije
Konstrukcija individualnog, grupnog i kolektivnog identiteta

1. Konstrukcija identiteta "drugoga"

Već smo upoznali osnove konstrukcije identiteta "drugoga" koji nastaje uz identitet "prvoga". To je zbilja i stvarnost i u hrvatskoj sredini, o tome nema spora, postoji i kulturna i etnička raznolikost (pluralizam) u svim razdobljima i prostorima, a napose, kako smo vidjeli, u 19. i 20. stoljeću. Taj je model (spoznaja da na određenom prostoru postoji etnička i kulturna raznolikost i društveni pluralizam) prijeko potreban u istraživanju etničkih i nacionalnih identiteta, napose ako prihvatimo

antropološki model etniciteta. Jedan od uvida koji nam omogućava antropološki model etniciteta, i etničkog i nacionalnog identiteta, jest da etnicitet (i sve ono što se odnosi na etnije, narod i naciju) nije niti može biti nepromjenjivi kulturni sadržaj, stvoren jednom za sva vremena, koji je dovoljno nabrojiti da bismo identificirali etničku skupinu, etničku zajednicu ili neki kolektivitet: neku etniju ili neki narod ili neku naciju.

Kada je riječ o etnosu i etnicitetu na hrvatskom prostoru u 19. i 20. stoljeću, o istraživanju etničkih i nacionalnih identiteta, možemo relativno lako pratiti konstrukciju identiteta "prvoga" i/ili "našeg" identiteta (individualnog, grupnog, kolektivnog) na razini etnija, subetnija, hrvatskoga naroda i hrvatske nacije. Istodobno, na svim razinama, nastaje proces konstrukcije identiteta "drugoga" i/ili "njihova" identiteta. Dakle, istodobno nastaje "naš" i "njihov" identitet.

To su iznimno važni identiteti. Bez njih ne možemo upoznati fenomen oblikovanja različitih identiteta. Prisutni su u hrvatskoj javnosti i u svim drugim identitetima. Prema modelu različitosti i opreka, nastaju dvije razine procesa identifikacije: prva, etnička identifikacija i, druga, društvena identifikacija.

a) Etnička identifikacija. U procesu etničke identifikacije između "nas" i "njih", konstrukcija i/ili oblikovanje identiteta "prvoga" i "drugoga" (tj. "našeg" i "njihova" identiteta) nastaje između dviju ili više osoba koje pripadaju različitim etnijama, između dviju ili više različitih etnija, između dvaju ili više naroda, kada se jedna osoba nađe spram druge, jedna etnija spram druge ili jedan narod spram drugoga. Dakle, nastaje u međusobnom odnosu, u odnosima koji često tvore međuovisan interakcijski sklop na relaciji: a) čovjek – drugi čovjek; b) etnička skupina – druga etnička skupina; c) etnija – druga etnija; d) hrvatski narod – drugi narod; e) hrvatska nacija – druga nacija; f) hrvatski narod i/ili hrvatska nacija (kao dominantna etnija na hrvatskome prostoru) – druge etnije, subetnije i supkulture na tom istom prostoru; g) hrvatski narod – drugi narod i druga nacija izvan hrvatskoga etničkoga i političkoga prostora, napose unutar šire regije itd.

b) Društvena identifikacija. U procesu društvene identifikacije između "nas" i "njih", dakle izvan etničke i nacionalne identifikacije, konstrukcija identiteta "prvoga" i "drugoga" ("našeg" i "njihova" identiteta) nastaje na relaciji: a) čovjek – drugi čovjek; b) susjed – drugi susjed; c) obitelj – druga obitelj; d) mještanin – drugi mještanin i/ili nemještanin ; e) stanovnik jednoga grada – stanovnik drugoga grada ili "stranac"; f) stanovnik jedne pokrajine – stanovnik druge pokrajine; g) mjesto – drugo mjesto; h) selo – drugo selo; i) grad – drugi grad; j) pokrajina – druga pokrajina; k) država – druga država; l) pripadnik jedne interesne grupe – pripadnik druge interesne grupe; m) pristaša/član jedne stranke – član druge stranke; m) prijatelj – neprijatelj itd.

To je golemo područje istraživanja. Nužno je utemeljiti ta istraživanja. Identitet "drugoga" je neobično važan, jer preko njega bolje upoznajemo identitet "prvoga" i obrnuto. Pritom je identitet "drugoga", u mnogim pojedinostima, najčešće utemeljen na isticanju negativnih ili loših osobina, koje "drugoga" vide i označavaju u drugačijem svijetlu, ali ga često i dopunjuju kao oprečnost. Identitet "prvoga" jest ukupnost činjenica (na primjer: etničko podrijetlo, govorni jezik, tradicionalna kultura, običaji, običajno pravo, cjelina životnih uvjeta, književni jezik, moderna kultura, vjera, obrazovanje, društvo, društveno stanje, organizacije, udruge, institucije, posebna povijest, organizacija etničke ili narodne zajednice, razvoj privrede, organizacija političke zajednice, politički sustav itd.) koje služe da se odredi identitet "drugoga" ("njihov" identitet), da se jedna osoba/pojedinac, neka etnička skupina ili neka etnija ili neki narod odrede pomoću "drugoga", pomoću druge etničke grupe ili druge etnije ili drugoga naroda kao oprečna osobnost, oprečne etničke posebnosti i navike, oprečnih vrijednosti, oprečnog jezika i oprečne kulture i civilizacije itd. Prema tome, kako smo upoznali, identitet "drugoga" (ili identitet druge etničke skupine ili etnije ili identitet drugoga čovjeka, druge obitelji, stanovnika drugoga mjesta, stanovnika druge pokrajine, druge države itd.) nastaje u procesu konstrukcije etničkog i/ili nacionalnog identiteta "prvoga" i obrnuto, ili u procesu konstrukcije društvenog identiteta "prvoga" i obrnuto.

U tom slučaju identitet "prvoga" ("naš" identitet) i identitet "drugoga" ("njihov" identitet), koji gotovo u pravilu, kada je riječ o etnosu, idu (i "mi" i "oni") zajedno, uvijek govore o postojanju kulturne i etničke raznolikosti (pluralizmu) na određenom prostoru. To znači da na nekom prostoru, unutar neke regije ili pokrajine ili države, postoje najmanje dvije, a najčešće više etničkih grupa ili etničkih zajednica ili nacionalnih zajednica, da postoji dakle i identitet "prvoga" i identitet "drugoga" ili "drugih" itd. Da sve te etničke grupe i etnije impliciraju etničke odnose i stanja, a nacije i nacionalne zajednice pretpostavljaju postojanje nacionalnih odnosa i stanja. Prema tome, da etnički i nacionalni odnosi, te etnički i nacionalni identiteti, uključuju postojanje najmanje dvije, a često i više kolektivnih strana ili dvaju kolektiviteta: i etnička i nacionalna kolektiviteta koji se izgrađuju i konstruiraju na nekom prostoru. To posebno vrijedi i za hrvatski prostor na kojem je postojala, od srednjega vijeka do danas, kulturna i etnička raznolikost (pluralizam) i ujedno društveni pluralizam. Hrvatske su se pokrajine i Hrvatska kao politička zajednica i država razvile kao pluralne sredine, kao etnički i društveni pluralni prostor. To je stanje (etnički i kulturni pluralizam) napose bilo izraženo u 19. stoljeću, kada se stvaraju osnovice novoga modernoga svijeta i moderne hrvatske nacije.

2. Identitet "prvoga" i "drugoga" u Hrvatskoj

Na tim odnosima i stanjima, na osnovama identiteta "prvoga" i "drugoga", nastaju i posebni oblici identiteta: prvo, prijatelji i neprijatelji i, drugo, pripadnici i nepripadnici – hrvatskoga naroda, hrvatske nacije itd.

Prijatelji i neprijatelji. Ako sve to imamo na umu, nema sumnje da su na tim međuetničkim i međunacionalnim odnosima i stanjima unutar hrvatskoga prostora u prošlosti, od srednjega vijeka do danas – kako unutar kulturne i etničke raznolikosti tako i unutar društvenog pluralizma, u procesu etničke i/ili kulturne identifikacije – u svim epohama, a napose u 19. i 20. stoljeću, nastala najmanje dva, a najčešće više međuovisnih identiteta: identitet pripadnika i ujedno nepripadnika nekoj etničkoj zajednici ili hrvatskomu narodu ili hrvatskoj naciji, tj. i identitet "prvih" (koji pripadaju "našem" kolektivitetu) i identitet "drugih", koji pripadaju "njihovu" kolektivitetu itd. Ujedno su se, na istim osnovama identifikacije, oblikovala dakle dva identiteta: i prijatelja i neprijatelja, tj. identitet prijatelja (naše etnije, našeg naroda, naše nacije) i identitet neprijatelja, koji je dakle neprijatelj naše etnije, našeg naroda, naše nacije itd.

3. Identitet "prvoga" u pravilu pretpostavlja identitet "drugoga": pripadnici ("prvi") identificiraju nepripadnike ("druge")

U procesu etničke i/ili nacionalne identifikacije, identitet "drugoga" u pravilu uvodi razliku između "nas" i "njih", između "naših" i "njihovih", tj. pripadnici (neke etnije, nekog naroda, neke nacije) uvijek identificiraju nepripadnike, koje katkada vide i kao neprijatelje, dakle ne uvijek i ne u pravilu i ne svi.

Stoga, identitet "drugoga" u pravilu pretpostavlja istraživanje konstrukcije identiteta "prvoga", tj. pretpostavlja postojanje i razvoj višestrukih društvenih identiteta na određenom prostoru, postojanje etničke, nacionalne, kulturne i vjerske različitosti (pluralizma) na hrvatskome prostoru. To je golemo znanstveno područje istraživanja. Tome smo posvetili poseban znanstveni projekt i opsežna istraživanja. Ovdje smo iznijeli samo dio tih opsežnih istraživanja.

4. Stereotipi i identitet "drugoga" u hrvatskoj javnosti

Uz to, u procesu etničke i nacionalne identifikacije "prvoga" i "drugoga" pojavili su se, napose u 19. i 20. stoljeću, mnogi stereotipi o "nama" i "drugima" kod mnogih hrvatskih političara, javnih djelatnika, kod intelektualaca, ali gotovo i kod svih slojeva stanovništva. Mogli bismo štoviše zaključiti da je teško naći neke političke novine, neku političku stranku, nekog političara ili uopće nekog u Hrvatskoj, napose u kriznim razdobljima, kada su etničke i kulturne napetosti jače izražene, tko nije iskazivao, na različite načine, i etničke i nacionalne i vjerske stereotipe. Ti su se stereotipi najčešće ponavljali od jednog do drugog političara i od jedne do druge generacije. Napose su se ti stereotipi ponavljali kada je riječ o "prijateljima" i "neprijateljima" Hrvata i hrvatskoga naroda. Ti su stereotipi (na primjer: o "prijateljima" ili vječnim "neprijateljima" Hrvata, o "svojoj prošlosti", hrvatskoj tradiciji, "duhu naroda i jezika", "narodnom duhu", slavenstvu, ilirstvu i jugoslavenstvu, vječnoj (ne)pravednosti, historijskom i narodnom pravu itd.) često međusobno povezivali posve različite političare.

Etnički i nacionalni stereotipi u hrvatskoj javnosti. Postoji obilna građa koja govori o postojanju etničkih i nacionalnih stereotipa u Hrvatskoj u 19. i 20. stoljeću. Iskazuju ih, kako je rečeno, sve političke stranke i političke novine, sve etnije i subetnije i mnogi pojedinci. Za objašnjenje pojave i razvoja tzv. etničke i nacionalne svijesti i nacionalizma u 19. i 20. stoljeću u Hrvatskoj bila bi dragocjena istraživanja javnog mnijenja o pojavi i zastupljenosti stereotipnih sudova ili mišljenja o "drugim" narodima, nacijama, vjerama i kulturama, te o promjenama tih stereotipa tijekom konstrukcije raznih ideologija.

Nažalost, etnički i nacionalni stereotipi, koji se neprekidno pojavljuju u hrvatskoj javnosti u 19. i 20. stoljeću, u hrvatskoj historiografiji još uvijek nisu postali predmetom sustavnih istraživanja, ili, bolje rečeno, time se gotovo nitko nije sustavno bavio. To je golemo područje istraživanja i neobično je važno za povijest hrvatskoga naroda. To je jedna od važnih tema našeg projekta.

Zaključak. To su različiti tipovi društvenih identiteta koji su nastajali u Hrvatskoj u 19. i na početku 20. stoljeća. Na njima možemo utemeljiti istraživanja etničkih struktura stanovništva u hrvatskim pokrajinama. S tim da još uvijek nismo iscrpili sve oblike etničkog, nacionalnog, kulturnog, političkog, državnog, socijalnog i vjerskog identiteta. Svi su ti mnogostruki identiteti međusobno povezani i valja ih istraživati prema formuli: identitet ⇆ okolina (= svijet drugih identiteta). Svi se ti identiteti, i identifikacija na razini zbilje i na razini svijesti i posebnih "osjećaja", stalno mijenjaju u 19. i 20. stoljeću. Svi ti oblici i sve razine identiteta pokazuju: a) postojanje pluralnih etničkih, kulturnih i društvenih odnosa i stanja; b) postojanje mnogih područja društva; c) postojanje etničke i nacionalne svijesti; d) ali i postojanje svijeta realnoga života, konkretne zajednice, društva i društvenih sustava, političke zajednice; e) postojanje hrvatske nacije; f) postojanje hrvatske političke zajednice i hrvatske države itd.

Identitet određene pojave/procesa, koje smo uzeli za primjer, teško je zbog njihovih stalnih promjena istraživati, jer se sve te pojave i sva ta stanja, a onda i njihovi identiteti, stalno iz godine u godinu mijenjaju. Svu složenost tih problema pokazuju primjeri identiteta koje smo ovdje donijeli na osnovi pomnih istraživanja. Da bismo mogli istražiti etnički i/ili nacionalni identitet, njihovu pojavu i razvoj, moramo upoznati njihov sadržaj i njihove osnove na kojima su utemeljeni, imajući stalno na umu njihovu neprekidnu promjenu, prema formuli: nastanak identiteta = proces stalnih promjena, ili: A = A i u isto vrijeme ne-A. Drugim riječima, ti identiteti nisu trajni, jer se neprekidno mijenjaju, napose tijekom izgradnje modernog društva. Isto tako ni etničke ni kulturne ni socijalne strukture stanovništva u hrvatskim pokrajinama nisu trajne, neprekidno se mijenjaju. Ali ih je nužno upoznati onakve kakve su bile u prošlosti.

Kada istražujemo jedno ***uže razdoblje***, neku političku stranku, elitu, neku etniju i određene izvore (novine, časopise, političke programe, brošure, korespondenciju,

popise stanovništva, razne izvještaje itd.) tada relativno lako možemo pratiti nastanak i razvoj i genezu određenih identiteta (jezični, kulturni, politički, vjerski, društveni itd.) u tom određenom vremenu i prostoru. Međutim, to stanje (sve te identitete) ne smijemo olako generalizirati i identitetima obuhvatiti duže razdoblje, što je inače česta pojava u znanstvenim raspravama. Jer se već sljedeća generacija i mnogi pojedinci drugačije identificiraju, a drugi povijesni izvori često donose drugačije identitete. Tada nastaje i drugačija struktura stanovništva: i etnička i kulturna i obrazovna i socijalna itd.

Ako međutim imamo na umu *duže razdoblje*, jednu epohu, ili jedno stoljeće, koje smo uzeli kao područje istraživanja, onda možemo upoznati samo **tipove društvenih identiteta,** koji se, kao idealno-tipski model identiteta, uglavnom ne mijenjaju, iako imamo na umu modernost i izgradnju modernog svijeta života, ili baš zbog toga. Osim toga, istodobno sve to valja istraživati na dvije razine: prvo, na razini identiteta i etničkih zajednica i narodnih zajednica i nacionalnih zajednica (modernih nacija ili nacija-država) koje su organizirane i postoje u zbilji, a time i etničke strukture stanovništva i, drugo, na razini etničkog i nacionalnog identiteta koji pojedinci i etničke grupe iskazuju sentimentima, tj. na razini etničke i nacionalne svijesti i posebnih "osjećaja". Ovdje smo prema tome donijeli tipove društvenih identiteta koji su nastali na hrvatskom prostoru u 19. i na početku 20. stoljeća, kao ključnu osnovu – kao znanstveni model i teoriju i područje/predmet i temu istraživanja – za svako daljnje proučavanje tih fenomena.

U tim temeljitim istraživanjima lako možemo otkriti koja je etnija (kao strukturirana etnička/ljudska zajednica u nekom društvu) u određenoj sredini ili unutar nekog poretka (društvenog, pravnog, političkog i državnog) dominantna i koja se izgradila kao nacionalna zajednica: to je ona koja je brojčano najveća, koja u svojim rukama ima unutrašnju upravu, vlast i svu moć i koja se potpuno organizirala i identificira se konkretnim vrijednostima: pravnim, teritorijalnim, kulturnim, političkim, državnim itd. U našem smo primjeru vidjeli da je od svih tih identiteta, koji su nastali u Trojednoj kraljevini (Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji), samo *hrvatski identitet* bio utemeljen na konkretnim vrijednostima (na području: jezika, kulture, prostora ili teritorija, prava, obrazovanja, privrede, različitih institucija itd.), da je to u stvari bio identitet konkretne ljudske zajednice i konkretnih i stvarnih vrijednosti, zapravo da je to bio nacionalni identitet, identitet Hrvata i hrvatskoga naroda. Za tim su identitetom u svojim istraživanjima tragali mnogi hrvatski preporoditelji. Pokazali su to na temelju proučavanja povijesti hrvatskoga naroda, organizacije njegove narodne zajednice od doseljenja do početka 20. stoljeća. Sve su te vrijednosti oni sustavno izgrađivali i razvijali. Time su, do početka 20. stoljeća, zauvijek izgradili zaseban hrvatski identitet: višestruki identitet Hrvata, hrvatskoga naroda i hrvatske nacije, koji valja promatrati u odnosu spram svih drugih identiteta, drugih kultura, drugih naroda i nacija.

Izvori i literatura

Alba (1990) R. D. *Ethnic Identity*, Yale University press

Anderson (1990) B. *Nacija: zamišljena zajednica*, Zagreb

Armstrong (1982) J. *Nations before Nationalism*, Chapel Hill

Artuković (1991) M. *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova* (*Srbobran* 1884-1902.), Zagreb

Artuković (2001) M. *Srbi u Hrvatskoj: Khuenovo doba*, Slavonski Brod

Auguštin (2001) D. Rihtman. *Etnologija i etnomit*, Zagreb

Banac (1988) I. *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb

Barth (1969) F. (ed.) *Ethnic Groups and Boundaries*, Boston

Bićanić (1936) R. *Kako živi narod*, Zagreb

Bićanić (1938) R. *Ekonomska podloga hrvatskoga pitanja*, Zagreb

Brandt (1981) H. *Nationalstaat und Nationalismus im 19. Jahrhundert*, Paderborn

Brass (1991) P. *Ethnicity and Nationalism. Theory and Comparison*, London

Brozović (1970) D. *Standardni jezik*, Zagreb

Budak (1995) N. (ur.) *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb

Budak (1999) N. *Etničnost i povijest*, u: *Etničnost i povijest*, (ur.) E. Heršak, Zagreb

Bugarski (1986) R. *Jezik u društvu*, Beograd

Cipek (2001) T. *Ideja hrvatske države u političkoj misli S. Radića*, Zagreb

Čačić-Kumpes (1999) J. (ur.) *Kultura, etničnost, identitet*, Zagreb

Čičak-Chand (1998) R. – Kumpes J. (ur.) *Etničnost, nacija, identitet*, Zagreb

Derkos (1832) I. *Genius patriae super dormientibus suis filiis*, Zagreb

Deutsch (1966) K. W. *Nationalism and Social Communication*, New York

Deutsch 1969 = K. W. Deutsch, *Nationalism and its Alternatives*, New York

Deželić (1879) G. *Hrvatska narodnost ili duša hrvatskog naroda*, Zagreb

Die kroatische Frage und Oesterreich, Agram 1848.

Dnevnik Sabora Trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od 1861., Zagreb

Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije 1865-67, Zagreb

Drašković (1832) J. *Disertacija*, Karlovac

Encyclopedia of Nationalism. Fundamental Thems (2001), vol. 1-2, Academic Press, San Diego – San Francisco – New York – Boston- London – Sydney – Tokio

Epstein (1978) A. L. *Ethos and Identity*, London

Eriksen (1993) T. H. *Ethnicity and Nationalism*, London

Etičnost i povijest, priredio E. Heršak, Zagreb 1999.

Fancev (1933) F. *Uvod u dokumente za naše podrijetlo hrvatskoga preporoda*, Građa za povijest književnosti hrvatske, knj. XII, Zagreb

Friedman (1994) J. *Cultural Identity and Global Process*, London

Gavazzi (1978) M. *Vrela i sudbine narodnih tradicija*, Zagreb

Gellner (1983) E. *Nations and Nationalism*, London

Gellner (1998) E. *Nacija i nacionalizam*, Zagreb

Gellner (1999) E. *Nationalismus*, Berlin

Gelo (1987) J. *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981*, Zagreb

Gewehr (1931) W. M. *The Rise of Nationalism in the Balkans 1800-1930*, New York

Giesen (1991) B. (ed) *Nationale und kulturelle Identität*, Frankfurt am Main

Glazer (1975) N. – Moynihan D. P. (ed) *Ethnicity: Theory and Experience*, Cambridge

Godišnjica (1966) *130-godišnjica Hrvatskog narodnog preporoda*, Kolo 8/9/10, Zagreb

Golubović (1999) Z. *Ja i drugi. Antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*, Beograd

Grillo (1981) P. *Nation and State in Europe: Antropological Perspectives*, London

Gross – Szabo (1992) = Gross M. i Szabo A. *Prema hrvatskome građanskom društvu: Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb

Gross (1973) M. *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb

Gross (1981) M. ur. *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*, Zagreb

Gross (1981) M. *O integraciji hrvatske nacije*, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*, ur. M. Gross, Zagreb, 175-190.

Gross (1985) M. *Počeci moderne Hrvatske: Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860. godine*, Zagreb

Gumperz (1982) J. J. (ed) *Language and Social Identity*, Cambridge

Habermas (1988) J. *Filozofski diskurs moderne*, Zagreb

Haselsteiner (1997) H. *Ogledi o modernizaciji u srednjoj Europi*, Zagreb

Hastings (2003) A. *Gradnja nacionaliteta*, Sarajevo – Rijeka

Heršak (1999) E. (ur.) *Etničnost i povijest*, Zagreb

Hobsbawm (1987) E. J. *Doba revolucije. Europa 1787-1848.*, Zagreb

Hobsbawm (1993) E. J. *Nacije i nacionalizam*, Zagreb

Hobsbom (2002) E. – Ranger T. (ed) *Izmišljanje tradicije*, Beograd

Holmes (1997) D. (ed) *Virtual Politics. Identity et Community in Cyberspace*, London

Horowitz (1985) D. *Ethnic Groups in Conflict*, Los Angeles-London

Hroch (1979) M. *Oblikovanje modernih nacija i nacionalni pokret 19. stoljeća*, Časopis za suvremenu povijest, I, Zagreb

Hroch (1985) M. *Social Preconditions of National Revival in Europa*, Cambridge

Hrvati u Sloveniji (1997) Zbornik radova: *Hrvati u Sloveniji*, Zagreb

Hrvatski državni sabor 1848., sv. 1, ur. J. Kolanović, Zagreb 2001.

Hutchinson (1994) J. *Modern Nationalism*, London

Jelavich (1992) Ch. *Južnoslavenski nacionalizmi*, Zagreb

Jenkins (1996) R. *Social Identity*, London

Jenkins (1997) R. *Rethinking Ethnicity: Argunents and Explorations*, London

Jenkins (2001) R. *Etnicitet u novom ključu: Argumenti i ispitivanja*, Beograd

Kalanj (1994) R. *Modernost i napredak*, Zagreb

Kamenka (1976) E. (ed) *Nationalism*, London

Kann (1950) R. A. *The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg monarchy 1848-1918*, I, New York

Kann (1957) R. A. *The Habsburg Empire*, New York

Kann (1974) R. A. *A History of the Habsburg Empire 1526-1918*, London

Karaman (1972) I. *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb

Karaman (1989) I. *Privredni život Banske Hrvatske od 1700. do 1850.*, Zagreb

Karaman (1991) I. *Industrijalizacija građanske Hrvatske 1800-1941.*, Zagreb

Kautsky (1887) K. *Die moderne Nationalität*, Neue Zeit V, Wien

Kedourie (1985) E. *Nationalism*, izmj. izdanje, London

Kemper (1993) P. (ur) *Postmoderna ili borba za budućnost*, Zagreb

Kessler (1981) W. *Politik, Kultur und Geselschaft in Kroatien und Slawonien in der erste Hälfte des 19 Jahrhunderts. Historiographie und Grundlagen*, München

Kohn (1946) H. *The Idea of Nationalism*, New York

Kohn (1962) H. *The Age of Nationalism*, New York

Korenčić (1979) M. *Naselja i stanovništvo Hrvatske 1857- 1971.*, Zagreb

Korunić (1989) P. *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835-1875: Studija o političkoj teoriji i ideologiji*, Zagreb

Korunić (1991) P. *Program konfederalizma u hrvatskoj političkoj i društvenoj misli u 19. stoljeću*, Povijesni prilozi 10, 103-156, Zagreb

Korunić (1992) P. *Hrvatski nacionalni i politički program 1848-49. godine*, Povijesni prilozi 11, 177-122, Zagreb

Korunić (1993) P. *O podrijetlu hrvatske nacije u hrvatskoj politici u 19. stoljeću*, Povijesni prilozi 12, 133-228, Zagreb

Korunić (1998-a) P. *Hrvatski nacionalni program i društvene promjene za revolucije 1848-1849. godine*, Radovi 31, 9-39, Zagreb

Korunić (1998-b) P. *Struktura hrvatskog programa i društvene promjene za revolucije 1848-49. godine*, Historijski zbornik LI, 83-96, Zagreb

Korunić (1999-a) P. *Podrijetlo i integracija hrvatske nacije kao znanstveni problem*, u: Zbornik M. Gross, 137-160, Zagreb

Korunić (1999-b) P. *Podrijetlo, integracija i budućnost nacije*, u: *Etničnost i povijest*, priredio E. Heršak, 55-82, Zagreb

Korunić (2000) P. *Fenomen nacije: podrijetlo, integracija i razvoj*, Historijski zbornik LIII, 49-99, Zagreb

Korunić (2002) P. *Nacija i nacionalni identitet: uz porijeklo i integraciju hrvatske nacije*, Historijski zbornik 2002., 65-112, Zagreb

Korunić (2003) P. *Nacija i nacionalni identitet: uz porijeklo i integraciju hrvatske nacije*, Zgodovinski časopis br. 1-2, 163-208, Ljubljana

Kržišnik-Bukić (1995) V. (ur.) Zbornik radova: *Slovenci v Hrvaški*, Ljubljana

Kušlan-Šuhaj (1862) Kušlan D.-Šuhaj M. *Spisi Saborski Sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od god. 1861.*, Zagreb

Kvaternik (1998) E. *Izabrani politički spisi*, prir. D. Jelčić, Zagreb

Leček (2003) S. *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918.-1941.*, Zagreb

Lerotić (1984) Z. *Nacija*, Zagreb

- Leščilovska (1963)

Lukas (1997) F. *Hrvatska narodna samobitnost*, Zagreb

Macan (1999) T. *Povijest hrvatskog naroda*, treće izdanje, Zagreb

Macartney (1971) W. A. *The Habsburg Empire*, London

Margetić (2001) L. *Dolazak Hrvata – Ankunft Kroaten*, Split

Maria Theresia und ihre Zeit, Salzburg-Wien 1980

Maritain (1992) J. *Čovjek i država*, Zagreb

Markus (2000) T. *Hrvatski politički pokret 1848./49. godine*, Zagreb

Markus (2001) T. *Slavenski Jug 1848.-50. godine i hrvatski politički pokret*, Zagreb

Matković (1873) P. *Hrvatska i Slavonija u svojih fizičkih i duševnih odnošajih*, Zagreb

Matković (1995) H. *Suvremena politička povijest Hrvatske*, Zagreb

Mažuranić (1848) I. *Hervati madjarom*, Zagreb

Mažuranić (1999) I. *Izabrani politički spisi*, ur. D. Pavličević, Zagreb

Milosavljević (2002) O. *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o "nama" i "drugima"*, Beograd

Minogue (1969) K. R. *Nationalism*, London

Molnar (1997) A. *Narod, nacija, rasa,* Beograd

Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880–1991. po naseljima, knj. 1–5, Zagreb 1998., priredili: J. Gelo, I. Crkvenčić i M. Klemenčić

Nation und Nationalismus in Europa. Kulturelle Konstruktion von Identitäten (2002), edicija, Stuttgart – Wien

Nations and Nationalism, Vol. 10, Issues 1-2, January 2004, Blackwell Publishing

Nations, Nationalism and Patriotism in the European Past (1994), edicija, ur. C. Bjørn, A. Grant i K. J. Stringer, Copenhagen

Parsons (1991) T. *Društva*, Zagreb

Pavličević (2002) D. *Povijest Hrvatske*, treće izdanje, Zagreb

Pejaković (1861) S. *Aktenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtades und der nationalen Bewegung vom jahre 1848.*, Wien

Pleterski (1985) J. *Nacija – Revolucija – Jugoslavija*, Beograd

Popisi stanovništva od 1857. do 2001., Arhiv Hrvatske, Zagreb

Preston (1997) P. W. *Political, Cultural Identity*, London

Programatski spisi Hrvatskog narodnog preporoda, prir. M. Šicel, Zagreb

Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864. održavana u Zagrebu, Zagreb 1864.

Pupovac (1990) M. *Politička komunikacija*, Zagreb

Putinja (1997) F. – Streiff-Fenart J. *Teorije o etnicitetu*, Beograd

Radić (1936) A. *Narod i narodoznanstvo*, Zagreb

Rakovac (1842) D. *Mali katekizam za velike ljude*, Zagreb

Raukar (1997) T. *Hrvatsko srednjovjekovje*, Zagreb

Renan (1981) E. *Što je nacija*, Kulturni radnik 6, Zagreb

Rihtman (2001) D. Auguštin. *Etnologija i etnomit*, Zagreb

Rutherford (1990) J. (ed) *Identity: Community. Culture. Difference*, London

Saborski spisi sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije 1867-1870, Zagreb

Seton-Watson (1980) H. *Države i nacije*, Zagreb

Smičiklas (1879/1882) T. *Poviest hrvatska*, Zagreb

Smit (1998) A. D. *Nacionalni identitet*, Beograd

Smith (1969) A. D. *Nationalism in the Twentieth Century*, Oxford

Smith (1983) A. D. *Theories of Nationalism*, London

Smith (1986) A. D. *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford

Smith (1991) A. D. *National Identity*, London

Smith (2003) A. D. *Nacionalizam i modernizam*, Zagreb

Spisi sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od godine 1865-67, Zagreb

Stančić (1980) N. *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji: M. Pavlinović i njegov krug do 1869*, Zagreb

Stančić (1984) N. *Od naroda k naciji*, Naše teme 4-5, str. 677-97, Zagreb

Stančić (1985) N. *Hrvatski narodni preporod 1790-1848, u: Hrvatski narodni preporod 1790-1848. Hrvatska u vrijeme Ilirskog pokreta*, Zagreb

Stančić (1989) N. *Gajeva 'Još Horvatska ni propala' iz 1832-33: ideologija Lj. Gaja u pripremnom razdoblju hrvatskog narodnog preporoda*, Zagreb

Stančić (2002) N. *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb

Stanovništvo Hrvatske – dosadašnji razvoj i perspektive, Zbornik radova, uredili: D. Živić, N. Pokos i A. Mišetić, Zagreb 2005.

Starčević (1971) A. *Politički spisi*, prir. T. Ladan, Zagreb

Starčević (1995) A. *Djela*, knj. I-VIII, pretisak, Zagreb 1995.

Statistički atlas kraljevina Hrvatske i Slavonije 1875.-1915., Zagreb 1915.

Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije I (1905), Zagreb 1913.

Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije II (1906–1910), Zagreb 1917.

Statistički godišnjak Republike Hrvatske 1990. i 1991., Zagreb

Statistički godišnjak SR Hrvatske 1953., 1955., 1971.–1989, Zagreb

Statistički ljetopis Hrvatske 1992.– 2000., Zagreb

Statistički ljetopis Republike Hrvatske 2001., 2002., 2003., 2004., Zagreb

Statistički ljetopis za godinu 1874., Zagreb 1875.

Statistika pučanstva u Dalmaciji, Zadar 1885.

Stipetić (1984) V. *Pismenost i razvoj (jedno stoljeće u eliminaciji nepismenosti na teritoriju SR Hrvatske: 1880–1981)*, Naše teme 28/11, 2455–2489, Zagreb 1984.

Stipetić (2001) V. *Povijest hrvatske ekonomske misli*, Zagreb

Stipetić–Vekarić (2004) = Stipetić V. i Vekarić N. *Povijesna demografija Hrvatske*, Zagreb - Dubrovnik

Stojanović (1997) T. *Balkanski svetovi. Prva i poslednja Europa*, Beograd

Strossmayer (1971) J. J. – Rački F. *Politički spisi*, ur. V. Košćak, Zagreb

Südland (1990) L. (I. Pilar) *Južnoslavensko pitanje*, Varaždin

Sugar (1969) P. – Lederer I. (ed) *Nationalism in Eastern Europe*, Seattle

Supilo (1970) F. *Politički spisi*, ured. D. Šepić, Zagreb

Suppan (1999) A. *Oblikovanje Nacije u građanskoj Hrvatskoj 1835-1918.*, Zagreb

Šicel (1997) M. *Programski spisi Hrvatskog narodnog preporoda*, Zagreb

Šidak (1968) J. i suradnici, *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914*, Zagreb

Šidak (1973) J. *Studije iz hrvatske povijesti 19. stoljeća*, Zagreb

Šidak (1979) J. *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848-49.*, Zagreb

Šidak (1988) J. i suradnici, *Hrvatski narodni preporod – ilirski pokret*, Zagreb

Šišić (1913) F. *Hrvatska povijest od 1790. do 1947.*, treći dio, Zagreb

Šišić (1962) F. *Pregled povijesti hrvatskog naroda*, Zagreb

Škiljan (2002) D. *Govor nacije: Jezik, nacija, Hrvati*, Zagreb

Študije o etnonacionalizmu, Zbornik radova, ur. R. Rizman i drugi, Ljubljana 1991.

Šulek (1868) B. *Naše pravice*, Zagreb

Šurmin (1903.–4.) Đ. *Hrvatski preporod*, knj. I-II, Zagreb 1903-1904.

Taylor (1990) A. J. P. *Habsburška monarhija 1809-1918.*, Zagreb

Todorov (1994) C. *Mi i drugi*, Beograd

Todorova (1999) M. *Imaginarni Balkan*, Beograd

Trumbić (1998) A. *Izabrani politički spisi*, ur. I. Petrinović, Zagreb

Vattimo (1991) G. *Kraj moderne*, Novi Sad

Vince (1978) Z. *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb

Vrandečić (2002) J. *Dalmatinski autonomistički pokret u XIX. stoljeću*, Zagreb

Vranješ (1991) B. *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća*, Zagreb

Vrbanić (1891) F. *Demografski izvidi u Hrvatskoj*, Zagreb

Vrbanić (1899) F. *Jedno stoljeće u razvoju broja žiteljstva Hrvatske i Slavonije*, Rad JAZU 140, Zagreb

Vukotinović (1842) Lj. *Ilirisam i kroatisam*, Kolo, knj. II, Zagreb

Wertheimer-Baletić (1971) A. *Stanovništvo SR Hrvatske*, Studije, Zagreb

Zöllner-Schüssel (1997) E. – Schüssel Th. *Povijest Austrije*, Zagreb

Zoričić (1885) M. *Statističke crtice o kraljevinah Hrvatske i Slavonije*, Zagreb

Zoričić (1896) M. *Žiteljstvo kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju*, Rad JAZU 125, 50-197.

Zwitter (1962) F. – Šidak J. – Bogdanov V. *Nacionalni problemi v Habsburški monarhiji*, Ljubljana

STRUCTURE OF ETHNIC AND CULTURAL IDENTITIES IN CROATIA IN THE 19TH CENTURY

Petar Korunić

This is the second part of a comprehensive discussion on the phenomenon of nation and identity. To be able to follow our research one needs to study the first part of this discussion where we present the theoretical basics of the phenomenon of nation and national identity in general and ethnic identity especially, but also the basics on the integration of the modern Croatian nation. The second part of the discussion, published here, presents only a part of a broader research on identities (cultural, ethnic, national, religious, political) in the Croatian lands in the past. On it we construct research on ethnic, social and educational structure of the population in Croatia and construction of the Croatian nation.

HISTORIJSKI ZBORNIK

Godina LVIII
Zagreb 2005.

UDK 93/99
ISSN 0351-2193
Historijski zbornik, god. LVIII, str. 1-244, Zagreb 2005.

Izdavač
Društvo za hrvatsku povjesnicu

Redakcijski odbor
Slaven Bertoša
Mirjana Gross
Tvrtko Jakovina
Ivan Kampuš
Franko Mirošević
Ivica Prlender
Tomislav Raukar
Petar Strčić

Glavni i odgovorni urednik
Ivica Prlender

Članci i rasprave iz časopisa Historijski zbornik su referirani u publikacijama:
ABC Clio
Historical Abstracts
America: History and Life

Adresa uredništva
Društvo za hrvatsku povjesnicu, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 10000 Zagreb, I. Lučića 3, Hrvatska

Časopis izlazi jednom godišnje.

Izdanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa RH

Grafička priprema i tisak:
Ibis-grafika, IV Ravnice 25, Zagreb